

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Մուտքի խոսք2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔԻ ՆԱԽԱԳԻԾ3

«Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի՝
Հայաստանի տարածքների բռնազավթումը (օկուպացիան)
և հայերի Մեծ հայրենազրկումը դատապարտելու մասին»
Հայաստանի Հանրապետության օրենքի նախագծի
ընդունման հիմնավորում4

 Քաղաքական հիմնավորում4

 Իրավական հիմնավորում7

 Պատմական հիմնավորում9

Արևմտյան Հայաստան9

Կիլիկիա25

Արևելյան Հայաստան29

Օրենքի նախագծի հեղինակ՝

Զարուհի Փոստանջյան
ՀՀ ԱԺ «Ժառանգություն»
խմբակցության պատգամավոր

Խմբագիր՝

Արամ Ենոքյան

Ձևավորող և էջադրող՝

Աշոտ Թուրաջյան

Մերօրյա Հայաստանի Հանրապետությունը, ինչպես ամրագրված է ՀՀ Անկախության հռչակագրում, 1918-1920թթ. Հայաստանի Հանրապետության իրավահաջորդն է եւ մեծ պատասխանատվություն է ստանձնել համայն հայության իղձերի իրականացման ու պատմական արդարության վերականգնման գործում: Սա նշանակում է, որ պետությունը չպետք է անմասն մնա համահայկական գերնպատակ հռչակված՝ Հայոց հողահավաքի եւ ազգահավաքի ծրագրի իրագործումից:

Արդկության դեմ ոճիրները վաղեմության ժամկետ չունեն: Սույն օրենքի նախագիծը պետք է դիտարկել այս տեսանկյունից՝ խորապես գիտակցելով ճանաչման եւ դատապարտման կարեւորությունն ու առաջնահերթությունը, խնդրի նկատմամբ անդուլ, հետետողական ջանքերի անհրաժեշտությունը: Չէ որ ճանաչումն ու դատապարտումը հանգրվանային լուծումներ են պահանջում, որոնցից մեկն էլ խնդրո առարկա նախագծին օրենքի ուժ տալու հրամայականն է:

Պատվավոր առաքելություն ունի նաեւ «Ժառանգություն» կուսակցությունը, որը լինելով հայ ժողովրդի իրավատիրության իրավունքի քաղաքականության հետապնդողը, իր ծրագրային դրույթով ամրագրել է՝ լուծում տալ Յեղասպանության ու նրա ժառանգության՝ Հայոց մեծ հայրենագրկման հիմնահարցին: Ձուգահեռաբար խնդիր է դրված կուսակցության եւ նրա յուրաքանչյուր անդամի ներուժը ծառայեցնել ազգի միասնության նպատակին:

Այդ առումով հատկանշական է Հայկական ԽՍՀ-ի եւ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին Արցախի Ազգային խորհրդի ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի համատեղ որոշումը: Խորհրդային կայսրության փլուզումից առաջ այդ որոշումը մեծ դեր կատարեց համայն հայության համախմբման եւ մեզ պարտադրված պատերազմում հաղթանակ արձանագրելու համար:

Այսօր եւս, ինչպես շուրջ քառորդ դար առաջ, առկա է աշխարհաքաղաքական քարտեզի եւ կարգի փոփոխության միտում: Մենք՝ հայերս, առավել զգայուն պետք է լինենք մեր տարածաշրջանում եւ նախկին Խորհրդային Միության երկրների տարածքներում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացների նկատմամբ:

Մասնավորապես մեր դիրքորոշումը պետք է արտահայտենք նաեւ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմից համապատասխան փաստաթղթերի ընդունման միջոցով՝ ժամանակակից պահանջներին համահունչ նոր «Ազգային անվտանգության հայեցակարգ», «Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի՝ Հայաստանի տարածքների բռնազավթումը (օկուպացիան) եւ հայերի Մեծ հայրենագրկումը դատապարտելու մասին» ՀՀ օրենք, «Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների վերացման մասին» ՀՀ օրենք եւ կարեւորագույն մի շարք այլ փաստաթղթեր ընդունելով:

Չպետք է մոռանալ, որ մոտալուտ հարյուրամյակի խորհուրդն է՝ համակողմանիորեն ամփոփել պատմական խոշոր մի ընթացք եւ ազդարարել արդարության վերականգնման պայքարի նոր փուլ՝ ի հեճուկս թուրքական ժխտողականության:

Րաֆֆի Կ. Հովհաննիսյան

*«Ժառանգություն» կուսակցության վարչության նախագահ
Ռազմավարական եւ ազգային հետազոտությունների
հայկական կենտրոնի (ՌԱՀՀԿ) հիմնադիր*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՕՐԵՆՔ

ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅՐԵՆԻ ԲՆՕՐՐԱՆԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՈՆԱԶԱՎԹՈՒՄԸ (ՕԿՈՒՊԱՑԻԱՆ) ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԶՐԿՈՒՄԸ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հոդված 1. Հայաստանի Հանրապետությունը դատապարտում է հայրենի բնօրրանի՝ Հայաստանի տարածքների բռնազավթումը (օկուպացիան) և հայերի Մեծ հայրենագրկումը Թուրքիայի Հանրապետության կողմից:

Հոդված 2. Հայ ժողովուրդը ճանաչում է հայրենի բնօրրանի՝ Հայաստանի տարածքների նկատմամբ հայրենատիրության անօտարելի իրավունքը և հետամուտ է պահանջատիրության (տարածքային, նյութական, բարոյական) իրավունքի իրացմանը:

Հոդված 3. Հայ ժողովուրդը վերահաստատում է Թուրքիայի Հանրապետության կողմից բռնազավթված հայրենի բնօրրանի՝ Հայաստանի տարածքներում Հայկական պետականության վերականգնման իրավունքը:

Հոդված 4. Սույն օրենքն ուժի մեջ է մտնում պաշտոնական հրապարակման օրվան հաջորդող տասներորդ օրը:

**«Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի՝
Հայաստանի տարածքների բռնագավթումը (օկուպացիան) և հայերի
Մեծ հայրենազրկումը դատապարտելու մասին»
Հայաստանի Հանրապետության օրենքի նախագծի ընդունման**

«Տակավին ուսանող՝ զգում էի Հայաստանի Հանրապետության կախարհական ուժը, քանզի շարերս ծնված և դաստիարակված լինելով Սփյուռքում, զրկված էինք ազգային ինքնության խորհրդանիշների պարզևած հպարտությունից: Օրինակ՝ պատկերազարդ դասագրքերի ու հանրագիտարանների գունավոր էջերում ուրիշ երկրների դրոշակների և քարտեզների կողքին մերը բացակայում էր: Թեև գոյություն ուներ Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը, իմ սերնդակիցների մեծ մասին թվում էր, թե մենք ժողովուրդ ենք՝ առանց սեփական հայրենիքի: Մեր ծնողների հայրենիքը «Էրզրոն» էր՝ նախկին Օսմանյան կայսրությունում, իսկ իրենք՝ մեր ծնողները, հայրենիքից զրկված, սարսափելի բռնագաղթից ու կոտորածից փրկվածներն էին...»¹:

Քաղաքական հիմնավորում

Հայաստանի և Արցախի Հանրապետությունները, որպես ինքնիշխան պետություններ, որոնք վերականգնել են իրենց պետականությունը հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի մի մասում՝ շուրջ 42 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածքում, պարտավոր են հայ ժողովրդին պատկանող բոլոր տարածքների վերադարձման պետական քաղաքականություն իրականացնել: Հայկական պետական քաղաքականությունը պետք է նաև իրականացվի հայ ժողովրդի պատմական տարածքների բռնագավթումը և Մեծ հայրենազրկումը դատապարտելու մասին օրենքի ընդունմամբ: Այսօրվա հրամայականն է Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի կողմից օրենքի ուժով Թուրքիայի Հանրապետության դատապարտումը՝ Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Արևելյան Հայաստանի (զգալի մասը) տարածքների բռնագավթման և հայերի Մեծ հայրենազրկման իրողության վերաբերյալ:

Հազարավոր տարիներ շարունակ հայերը եղել են իրենց բնօրրանի՝ Հայկական բարձրավանդակի և նրա հարակից տարածքների բնիկ ժողովուրդը, ինչի մասին են վկայում հարյուրավոր հնագույն հայկական գերեզմանատների, կրոնական ու մշակութային կոթողների, տաճարների, եկեղեցիների, վանքերի և հնությունների ավերակները, որոնք սփռված են Հայկական բարձրավանդակում:

Դեռևս Թուրքիայի Հանրապետության վերահսկողության տակ գտնվող հայկական բռնագավթված տարածքների վերադարձի համար հայ ժողո-

վուրդը պետք է իրականացնի հետևողական պետական քաղաքականություն: Մեր պատմական հայրենիքի ողջ տարածքում հայոց պետականության վերականգնման խնդրում յուրաքանչյուր հայ մարդ պարտավոր է ունենալ իր մասնակցությունը, իսկ հայկական պետական հաստատությունները, իրենց լիազորությունների շրջանակում, պարտավոր են իրականացնել ծրագրային քաղաքականություն:

1920-ական թվականներին սկիզբ առած և 1965 թվականից Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետությունում, ապա նաև ողջ աշխարհում առաջացած պահանջատիրական շարժումը՝ հայերի ցեղասպանության դիմաց Թուրքիայի Հանրապետությունից արդարացի փոխհատուցում և բռնագավթված տարածքների վերադարձման պահանջի առաջընթացում, մինչ օրս չի ստացել հայկական պետական քաղաքականության կարգավիճակ: Հայաստանի Հանրապետության պետական քաղաքականության առանցքային խնդիրը Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայ ժողովրդին պատճառված տարածքային և նյութական վնասի հատուցումն է:

Հայ ժողովուրդն իր բնականոն զարգացումն ապահովելու համար պետք է հնարավորություն ունենա վերահաստատվելու իր պատմական հայրենիքում՝ հայկական պետականության ներքո, ինչը պետք է իրականացվի Թուրքիայի Հանրապետության ներկայիս սահմանների վերածնման միջոցով:

Հայ ժողովրդի Մեծ հայրենազրկումը հիմնականում պայմանավորված էր Օսմանյան կայսրության տարածքում՝ հայության բնօրրան հանդիսացող Հայկական լեռնաշխարհում, հայերի ցեղասպանությամբ, որն իր զագաթնակետին է հասել 1894-1923թթ. թուրքական իրար հաջորդած երեք կառավարությունների կողմից՝ սուլթանական, երիտթուրքական և քեմալական: Նշված ժամանակահատվածում ցեղասպանությանը զոհ են գնացել ավելի քան 2 մլն 500 հազար հայ, 1 մլն-ից ավելին արտագաղթել է, ոչնչացվել են հայկական քաղաքակրթական արժեքներ, ավերվել են հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ, խաչքարեր, պատմաճարտարապետական և մշակութային մեծաքանակ հուշարձաններ:

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից մինչ օրս տարվում է հետևողական քաղաքականություն՝ վերացնելու հայ ժողովրդի ներկայության ապացույցները պատմական Հայաստանում:

Թուրքիայի Հանրապետության իշխանությունները ոչ միայն ժխտում են հայերի ցեղասպանությունը և հայ ժողովրդին պատկանող տարածքների բռնագավթման փաստը, այլև, դիմելով պատմական փաստերի խեղաթյուրմանը և ցանկանալով ժամանակ շահելու միջոցով խուսափել եղեռնագործության և նրա հետևանքների համար հատուցումից, առաջ են քաշում պատմաբանների հանձնաժողով ստեղծելու հարց:

Համաձայն միջազգային իրավունքի՝ ցեղասպանության ծրագրավորումն ու իրագործումը ճանաչված են որպես մարդկության դեմ հանցագործություն և չունեն վաղեմության ժամկետ:

Եվ այժմ՝ 1915թ. Յեղասպանության 100-ամյա տարելիցին ընդառաջ, հայ ժողովուրդը պետք է Հայաստանի Հանրապետության պետական լծակների

¹ Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր 1, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, Նախաբան:

օգտագործմամբ վճռականորեն և ամենուր ներկայացնի Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի բռնազավթված տարածքների ազատագրման և Յեդասպանության ու Մեծ հայրենազրկման հետևանքով պատճառված փասաների արդարացի փոխհատուցման խնդիրը:

Ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում և տարածաշրջանում բնակվող քրդերը քաղաքական հայտ են ներկայացրել Քրդական անկախ պետություն ստեղծելու վերաբերյալ: Այս հեռանկարը ևս պետք է լինի Հայաստանի Հանրապետության ուշադրության կենտրոնում, և մեր ազգային անվտանգության ծրագրային գործողություններն առավել զգայուն և կանոնակարգված մոտեցումներ են պահանջում սույն հարցում:

1937-1938թթ. Թուրքիայի Հանրապետության իշխանությունները կանոնավոր բանակի ուժերով կոտորածներ սանձազերծեցին Դերսիմում, որին, բացի տասնյակ հազարավոր քրդերից, զոհ գնացին նաև բազմաթիվ հայեր, ովքեր փրկվել էին ցեղասպանությունից և ապաստան գտել Դերսիմում: 2011թ. Թուրքիայի վարչապետը Դերսիմի կոտորածների համար ներողություն է խնդրել քրդերից՝ որևէ կերպ չհիշատակելով զոհված հայերին, ովքեր 1937-1938թթ. փաստացի ենթարկվեցին կրկնակի ցեղասպանության:

Արցախյան ազատամարտի տարիներին Թուրքիան ռազմատեխնիկական, նյութական, մարդկային և քաղաքական համակողմանի աջակցություն է ցուցաբերել Ադրբեջանի նախահարձակ գործողություններին՝ ընդդեմ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության: Իսկ 1993-ից մինչ օրս, Ադրբեջանի Հանրապետության հետ միասին, անօրինական շրջափակման մեջ է պահում Հայաստանի Հանրապետությունը:

Թուրքիայի Հանրապետության հայատյաց քաղաքականության շարունակականության վկայությունն են նաև սեփական պատմությանն առերեսվելու, պատմական իրողություններն իրենց անուններով կոչելու համար թուրք հայտնի մտավորականների դեմ պետական մակարդակով հարուցած իրավական, քաղաքական, ազգային-խտրական հալածանքները, որոնց 2007թ. զոհ գնաց հայտնի լրագրող, «Ակոս» շաբաթաթերթի գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքը:

2009թ. հոկտեմբերի 10-ին՝ ստորագրելով հայ ժողովրդի համար մերժելի հայ-թուրքական արձանագրությունները, Թուրքիայի Հանրապետությունը փակ է պահում հայ-թուրքական սահմանը և վերջինիս բացումը պայմանավորում հայկական երկրորդ պետության՝ Արցախի տարածքների հանձնմամբ Ադրբեջանի Հանրապետությանը:

Թուրքիայի իշխանություններն այսօր էլ շարունակում են իրենց նախորդների ցեղասպան ու հայաթափման քաղաքականությունը, ինչի ապացույցներից մեկն էլ Քեսաբի և Սիրիայի հայության դեմ ծավալված ռազմական ու էթնիկ-կրոնական զտումների գործողություններն են:

Համաշխարհային և տարածաշրջանային ահազնացող մարտահրավերների դիտանկյունից՝ այսօր առավել քան իրատապ են համահայկական ազգային ծրագրի և նոր՝ ազգային անվտանգության համընդգրկուն հայեցակարգի հոչակումն ու իրականացումը, որը պարտադիր պետք է ներառի

հայոց դարավոր բնօրրանի բռնազավթված տարածքների իրավատիրության բաղադրիչը: Այդ փաստաթղթերի ընդունումը հայ ժողովրդի ազգային անվտանգության ռազմավարության առանցքային ուղղություններից մեկը պետք է լինի:

1990թ. Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից ի վեր հայ քաղաքական կուսակցություններն ու օրվա իշխանությունները գրեթե ոչինչ չեն արել՝ ստեղծելու աշխարհի ավելի քան 100 երկրներում սփռված 10 միլիոնից ավելի հայությանը համախմբող ազգային անվտանգության գաղափարական և քաղաքական համալիր հայեցակարգ: Արդի հայկական քաղաքական միտքը՝ թե՛ Սփյուռքում, թե՛ Հայաստանի ու Արցախի Հանրապետություններում, պահանջում է համահայկական քաղաքական գաղափարի հոչակում, որը կլուսավորի դեպի հայոց քաղաքակրթության ակունքները մեր ժողովրդի վերադարձի և Միացյալ հայկական պետականության վերականգնման տեսլականը:

Իրավական հիմնավորում

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի տարածքների բռնազավթումը և հայերի Մեծ հայրենազրկումը հիմնականում տեղի են ունեցել մարդկության դեմ կատարված հանցագործության հետևանքով (Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված՝ հայերի ցեղասպանությամբ):

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման վերաբերյալ իր դիրքորոշումներն ու իրավաքաղաքական գնահատականը Հայաստանի Հանրապետությունն արտահայտել է ՀՀ Սահմանադրությամբ, Հայաստանի Հանրապետության անկախության մասին Հռչակագրով, «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին» Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի նոյեմբերի 22-ի թիվ 1401-XI օրենքով և միջազգային պայմանագրերով:

Օսմանյան կայսրության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը լիովին համապատասխանում է ՄԱԿ-ի 1948թ. «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայում նկարագրված հանցագործությանը:

1915թ. մայիսի 24-ին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը հանդես եկան հայերի հանդեպ երիտթուրքական կառավարության սանձազերծած ջարդերն ու ցեղասպանությունը դատապարտող հատուկ հայտարարությամբ, որտեղ 1915թ. ապրիլյան կոտորածները որակեցին որպես Թուրքիայի նոր ոճիրը մարդկության և քաղաքակրթության դեմ: Տեքստում մասնավորապես ասված էր. «Գրեթե մեկ ամիս է ի վեր, Հայաստանի թուրք եւ քյուրտ բնակիչները օսմանյան հեղինակությունների թույլտվությամբ ու հաճախ անոնց նեցուկը ունենալով՝ ջարդեր կը գործադրեն Հայերի դեմ: Նման ջարդեր տեղի ունեցան ապրիլի կեսին Էրզրումի մեջ (Կարին), Թերճան, Եղինէ, Պիթիս, Մուշ, Սասուն, Ձէյթուն եւ ամբողջ Կիլիկիո մեջ: Վանի

շրջակա գրեթե հարյուր գյուղերի հայերը բոլորն ալ սպաննվեցան եւ Վանի հայկական թաղամասը շրջապատված էր քյուրտերի կողմէ: Միեւնույն ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը չարչրկեցին Կոստանդնուպոլսո անպաշտպան հայ բնակչությունը: Մարդկության եւ քաղաքակրթության դեմ գործված Թուրքիո այս նոր ոճիրներու հանդէպ դաշնակից կառավարությունները հանրորէն կը տեղեկացնեն Մեծ Դռանը, որ թուրք կառավարության բոլոր անդամները անհատապէս պատասխանատու պիտի համարվին, ինչպէս նաեւ բոլոր այն պաշտոնյաները, որոնք մասնակից դարձան այս ջարդերուն»:

Հայոց ցեղասպանության փաստի արձանագրման համար բազմաթիվ վկայություններից, փաստաթղթերից բացի, հիմք են հանդիսանում նաև թուրքական ազգային դատարանների 1919-1920թթ. կայացրած դատական ակտերը, համաձայն որոնց՝ թուրք բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներ դատապարտվել են անձանց էթնիկ հատկանիշներով պայմանավորված զանգվածային կոտորածներ իրականացնելու և բռնի տեղահանումների համար:

1990թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված՝ Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրի 11-րդ կետը սահմանում է. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»: Հռչակագրի ընդունմամբ Հայաստանի Հանրապետությունը իրավական պարտավորություն վերաստաննեց՝ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական՝ տարածքային, նյութական և բարոյական վնասների փոխհատուցման պահանջներ ներկայացնելու համար:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հիմք հանդիսացող՝ Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրում ամրագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները ճանաչում են հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվության հետապնդման ստանձնման հիմնախնդիրը և Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքը՝ գիտակցելու այդ պատասխանատվությունը համայն հայության իղձերի իրականացման և պատմական արդարության վերականգնման գործում:

Ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության՝ որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի, պատասխանատվության հարցի բարձրացումը պետք է հանգեցնի մինչեղեռնյան իրավական վիճակի վերականգնմանը:

Պատմական հիմնավորում

Հայ ժողովուրդը հազարամյակներ շարունակ իր պատմաքաղաքական զարգացումն է ապրել Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից տարածքներում, որը հայտնի է նաև Հայկական բարձրավանդակ անվամբ, և ստեղծել է իր ուրույն քաղաքակրթությունը:

Հայաստանի թագավորական արքայատոհմերն են (դինաստիաները)՝ Երվանդունիները, Արտաշեսյանները, Արշակունիները, Բագրատունիները, ինչպես նաև Կիլիկիայի Ռուբինյան արքայատոհմը, որոնք իրենց իշխանությունը տարբեր ժամանակահատվածներում տարածել են Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում:

Հայաստանն ընդգրկել է Մեծ Հայքն ու Փոքր Հայքը, որոնք իրարից բաժանվում էին Արևմտյան Եփրատով: Մեծ Հայքն ուներ ավելի քան 300 հազար քառ. կմ տարածք, Փոքր Հայքը՝ շուրջ 100 հազար, իսկ Կիլիկիան՝ մոտավորապես 40 հազար քառ. կմ տարածք:

Հայկական լեռնաշխարհի շուրջ 400 հազար քառ. կմ տարածությունից ներկայումս Հայաստանի և Արցախի Հանրապետությունների կազմում է գտնվում ընդամենը 42 հազար քառ. կմ տարածք՝ մեր հայրենիքի միայն 10 տոկոսը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին պատմական Հայկական լեռնաշխարհը՝ եզերված Եփրատ գետի արևմտյան ճյուղավորումներով, Պոնտոսի և Տավրոսի լեռնաշղթաներով և Նարաբաղի բարձունքներով, անհավասար կերպով բաժանված էր Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների միջև²:

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայրենի բնօրրանի բռնազավթված տարածքները ներառում են և հայտնի են որպես հայկական երկրամասեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա և Արևելյան Հայաստան (զգալի մասը):

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1860թ. Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեց Ազգային սահմանադրությունը, որը դարձավ արևմտահայերի ներքին կյանքի ինքնուրույնության կանոնադրություն:

1859թ. Բարձր դուռը, ելնելով Փարիզի 1856թ. մարտի 30-ի համաձայնագրի համապատասխան դրույթից, ոչ մահմեդական համայնքների (հույներ, հայեր, հրեաներ) գլխավորներին հանձնարարեց հանձնաժողովներ կազմել ազգային կանոնադրություններ մշակելու համար: Հայ համայնքի կանոնադրությունը կազմելու նպատակով ստեղծվեց երկու հանձնաժողով. մեկը՝ առաջադրված ազգի կողմից, իսկ մյուսը՝ նշանակված Բարձր դռան կողմից: Դրանց ուժերով փոփոխված 1857թ. կանոնադրությունը վերջնականապես խմբագրված տեսքով 1859թ. դեկտեմբերին քննության առնվեց հոգևոր և գերագույն ժողովների կողմից:

2 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 1:

1860թ. մայիսի 24-ին՝ նորընտրյալ պարլամենտի Սարգիս Գույումճյանի օրոք, ընդհանուր ժողովը վավերացրեց կանոնադրությունը:

Սահմանադրությունը հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես Կ. Պոլսի, այլև Արևմտահայաստանի և ամբողջ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության կրթական, լուսավորական, մշակութային կյանքը իրավականորեն կարգավորող փաստաթուղթ: Ազգային ընդհանուր ժողովը (երեսփոխանական ժողով) ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից՝ իբրև օրենսդիր մարմին:

Սահմանադրական առաջին ընդհանուր ժողովը գումարվեց 1860թ. օգոստոսի 25-ին: Ժողովին մասնակցում էին 180 երեսփոխաններ, որոնցից ընտրված էին 120-ը, իսկ 60-ը անդամակիցներ էին (որ ենթադրվում էր Սահմանադրության 9-րդ հոդվածով՝ մրավորականներ և պաշտոնյա հայեր):³

1878 թվականին ստորագրված Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի հաշտության պայմանագրերով Հայկական հարցը դառնում է միջազգային քաղաքականության քննարկման առարկա, ինչը մեծ տերությունները հաճախ են շահարկել՝ Օսմանյան Թուրքիայի հետ իրենց հարաբերություններում:

Ի վերջո, 1878թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Սան Ստեֆանոյում ստորագրվեց ռուս-թուրքական Հաշտության պայմանագիրը:

Պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանին. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրսբերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»:⁴

Ի վերջո, ինչ էր 16-րդ հոդվածը հայության համար՝ հաղթանակ, թե՛ պարտություն: Հաղթանակի մասին խոսք լինել չի կարող, ... Ուղղակի 16-րդ հոդվածով առաջին անգամ Թուրքիան ընդունեց Հայաստան աշխարհագրական և պարամական տարածքի գոյությունն իր նվաճած երկրների շարքում, ...⁵:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը հիասթափություն առաջացրեց հայոց մեջ. արևելահայերն ու արևմտահայերը մեծ ակնկալիքներ ունեին պատերազմի արդյունքներից⁶:

3 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 365:

4 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 434:

5 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 435-436:

6 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 439:

...Եվ միայն Բեռլինում, երբ արդեն 16-րդ հոդվածը դառնալու էր քննարկման առարկա, Մ. Խրիմյանը, Նար-Պեյը և Ս. Փափազյանը պատասխանեցին Սուլթերիին՝ փաստերով ապացուցելով, որ հայերը մեծամասնություն են կազմում Մեծ Հայքի Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Էրզրումի վիլայեթներում⁷:

Հայ պարզիրականներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Վադդինգստոնը խորհուրդ տվեց փաստաթղթերն անհապաղ ուղարկել վեհաժողովի բոլոր մասնակիցներին, որպեսզի վերջիններս մինչև 16-րդ հոդվածի վերաքննարկումը ծանոթանան դրանց: Մ. Խրիմյանն ու Նար-Պեյը հունիսի 13(25)-ին Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի և Իտալիայի առաջին ներկայացուցիչներին հանձնեցին իրենց խնդրագրերը, Հայաստանի ինքնավարության վերաբերյալ պարտիարքական ծրագիրը և վիճակագրական տեղեկությունները: Դրանց մեջ էին «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի», «Վիճակագիր Օսմանեան Հայաստանի», որին կցված էր ապագա ինքնավար Հայաստանի աշխարհագրական քարտեզը: Այդ վիճակագրությունն ապացուցում էր, որ իր պարամական հայրենիքում (այն նահանգներում, որտեղ առաջարկվում էր բարենորոգումներ կատարել՝ Էրզրումի ու Վանի վիլայեթներ, Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդնի սանջակը, Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը և Տրապիզոնի ու Բաթումի միջև գտնվող Ռիզե նավահանգիստը) հայությունը կազմում է բացարձակ մեծամասնություն, իսկ թուրքերը՝ հայերի թվաքանակի մեկ երրորդը: Որպես ապացույց՝ մարտնանշվում էին Ուրիչինիի 1845թ. մարդահամարի տվյալները, որում, նույնիսկ խիստ նվազեցված, հայերի թվաքանակը ներկայացված էր երկու և կես միլիոն, և արվում էր եզրակացություն, թե երեք տասնամյակի ընթացքում այդ թվաքանակը պետք է հասած լիներ երեք միլիոնի⁸:

Վեհաժողովի 12-րդ նիստում միայն քննարկվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը:

Հունիսի 30-ին (հուլիսի 9-ին) Սուլթերին վեհաժողովին է ներկայացնում անգլիական և թուրքական պարզիրակությունների կողմից վերախմբագրված 16-րդ հոդվածը, որը դառնում է Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդը. «Բարձր դուռը պարտավորվում է առանց հետազոտության իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերքեզներից և քրդերից: Բարձր դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»:

7 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 442:

8 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 443:

Փաստորեն, 16-րդ հողվածի առաջին մասը, որում նշվում էր «Հայաստան» անունը, կրճատվել, և մնացել էր երկրորդ մասի «հայաբնակ մարզեր» արտահայտությունը, իսկ որոնք էին այդ տարածքները, որտեղ էին սկսվում և վերջանում, ոչինչ հայտնի չէր⁹:

61-րդ հողվածի մասին բազմաթիվ կարծիքներ են հայտնել այլազգի և հայ հեղափոխողները: Հայ ուսումնասիրողների մի մասն անհաջողության մեղքը բարդել է հայ պարավիրականների վրա, որ նրանք անձեռնհաս էին այդ գործերում: Պարզ է մի բան, ովքեր էլ լինեին պարավիրականները, արդյունքը լինելու էր նույնը եվրոպական պետությունների միջև գոյություն ունեցող հակամարտության պարճառով:

Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հողվածն արևմտահայության համար դարձավ սպառնալի ահազանգ և ժողովրդին մղեց զանգվածային արտագաղթի¹⁰:

Հայկական հարցը Թուրքիայի ներքին հարց լինելուց դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկումների առարկա: Սան Ստեֆանոյի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հողվածները դրանց արտահայտություններն էին, և հայության արևելյան ու արևմտյան հատվածները համոզվեցին, որ «օտարէն պէտք չէ բան յուսալ», որ Հայկական հարցի լուծումը պետք է որոնել ոչ թե Բեռլինում, այլ բուն երկրում՝ Հայաստանում: Հայության մտքի սևեռուն գաղափարը դարձավ ոչ թե «թղթե», այլ «երկաթե շերտեր»:
«Մարդ ինքն իրմէն պէտք է աշխատի, որ փրկվուի», - Բեռլինի վեհաժողովի հայ պարավիրակ Մկրտիչ խրիմյանի կոչը դարձավ ամբողջ հայության գործունեության մարտավարությունը¹¹:

XIX դարավերջին Արևմտյան Հայաստանը ներառում էր յոթ նահանգ (վիլայեթ)՝ Վան, Էրզրում, Սեբաստիա, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Տրապիզոն:

Այդ տվյալները վերջնական մշակման ենթարկվելով՝ ամբողջացվեցին միայն 1882թ.: Ըստ Կ. Պոլսի հայոց պարտիարքարանի առաջին համընդհանուր վիճակագրության՝ հայ բնակչությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ.

ա. Արևմտյան Հայաստան (Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի և Սեբաստիայի վիլայեթներ) – 1 միլիոն 630 հազար մարդ,

բ. Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք (Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներ) – 380 հազար մարդ,

գ. Ասիական Թուրքիայի վիլայեթներ – 455 հազար մարդ,

դ. Եվրոպական Թուրքիայի վիլայեթներ – 60 հազար մարդ,

ե. Կ. Պոլիս՝ արվարձաններով – 135 հազար մարդ,

9 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 445:

10 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 446:

11 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 5-6:

Ընդամենը – 2 միլիոն 660 հազար մարդ¹²:

1894-1896թթ. հայերի զանգվածային կոտորածները արևմտահայերի առաջին ցեղասպանությունն էր, որին զոհ գնացին հարյուր հազարավոր հայեր, բազմահազարներն արտագաղթեցին տարբեր երկրներ: Թալանվեցին և ավերվեցին հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ, մի զգալի մասն էլ մզկիթների վերածվեց: Արևմտյան Հայաստանում ժողովրդագրական իրավիճակը հոգուտ մահմեդականության փոխելու համար Օսմանյան կայսրությունը շարունակաբար կազմակերպում էր հարյուր հազարավոր մահմեդականների ներգաղթ:

1894-1896թթ. ընթացքում կոտորված հայերի թվաքանակը հասավ 300 հազարի: Այդ կոտորածները կրում էին համափարած, կանխամտածված և կազմակերպված բնույթ, իրականացնողն ինչպես մուլեռանդ մահմեդական բնակչությունը, այնպես էլ ոստիկանությունն ու կանոնավոր բանակն էին: Սուլթանական իշխանությունների հիմնական գործիք դարձավ կրոնը, որի միջոցով հնարավոր եղավ փարբեր մահմեդական ցեղախմբեր միավորել ընդդեմ ընդհանուր թշնամի հանդիսացող քրիստոնյա հայ բնակչության¹³:

Գաղթն ընդգրկել էր ողջ Արևմտյան Հայաստանն ընդհանրապես, սակայն առանձնակի մեծ էր այն տարածքներից, որտեղ հասարակած քրդերը (նաև՝ չերքեզներն ու կարափափախ թուրքերը) լայնորեն ներգրավվել էին համիդիե գնդերի համակարգում¹⁴:

Ըստ էության, Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության սկիզբը դրվեց XIX դարի 90-ական թթ.: «Արյունոտ» սուլթանի քաղաքականությամբ էլ պայմանավորվեցին հետագա մեկ փասնամյակի ընթացքում ձևավորված ժողովրդագրական խիստ բացասական և հայերի համար վրանգավոր միտումները: Հայ բնակչության թվաքանակն աղետալի չափով նվազեց հարկապես Արևմտյան Հայաստանում: 1895-1896թթ. կոտորածների ժամանակ և նրան հաջորդած տարիներին հայաթափվեցին հարյուրավոր բնակավայրեր. հսկայական չափերի հասավ արտագաղթը, որն ուղեկցվում էր մահմեդական այլևայլ ցեղերի ուժեղ ներհոսքով: Վերջիններս «մուհաջիրներ» («գաղթականներ») անվան փակ ավելի ու ավելի հիմնավոր կերպով էին հաստատվում Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում: Դա էր պարճառը, որ 1880-ական թթ. Օսմանյան կայսրության ավելի քան 3 միլիոն հայ բնակչությունը XX դարի սկզբին զգալիորեն նվազել էր՝ կազմելով 2 միլիոն 200 հազար մարդ...¹⁵

12 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 451:

13 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 538:

14 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 540:

15 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918թ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010, էջ 544:

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Թուրքիայի պետական քաղաքակա- նության առանցքը կազմող՝ արևմտահայերի կոտորածներն ու հայրենազր- կումն իրենց գազաթնակետին հասան 1915թ., երբ պանթուրքիզմի և պանիս- լամիզմի գաղափարակիրներ երիտթուրքերն ու օսմանյան կառավարիչներն իրագործեցին պատմական հայրենիքում ապրող արևմտահայերի ցեղա- պանությունն ու Մեծ հայրենազրկումը: Սպանվեց մեկուկես միլիոնից ավելի հայ, շուրջ մեկ միլիոնն արտագաղթեց, ավերվեցին 2000-ից ավելի վանք ու եկեղեցի: Պղծվեցին ու ավերվեցին հայկական հազարամյա պատմական և մշակութային արժեքներն ու կոթողները...

1915-1916թթ. ցարական Ռուսաստանի զորքերն ու հայկական կամավո- րական ջոկատներն ազատագրում են Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջան- ներ՝ Վանը, Մուշը, Բիթլիսը, Էրզրումը: 1917թ. Ռուսաստանում իշխանութ- յունը վերցրած բոլշևիկյան կուսակցության խորհրդային իշխանությունը դեկտեմբերի 29-ին հրապարակեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը, որով ճանաչվում էր արևմտահայերի ազատ ինքնորոշման, անկախության իրավունքը, որը, սակայն, չէր կարող կյանքի կոչվել, քանի որ ռուսական մե- ծաթիվ զորքերը կրկին արագորեն հեռանում էին Արևմտահայաստանից՝ փաստացի ճանապարհ բացելով թուրքերի համար:

1918թ. հունվարին ժողկոմխորհի հրապարակած «Թուրքահայաստա- նի մասին» դեկրետը ինքնորոշման սկզբունքը հռչակում էր իբրև ծխա- ծածկույթ՝ նրա տակ ռուսական բանակները հեղ կանչելու համար: Դեկ- րետը պաշտպանում էր բոլոր արևմտահայ տեղահանվածների և փախս- տականների տունդարձը և ազգային միլիցիայի ուժերի, ինչպես նաև ժամանակավոր ժողովրդական վարչության ստեղծումը Հայկական լեռ- նաշխարհում: Փաստորեն, այս ծրագիրը անիրագործելի էր, եթե ոչ ցինիկ պատրվակ՝ ռուսների կողմից Արևմտահայաստանը լքելու համար: Տիրա- պետող պայմաններում արևելահայերի և արևմտահայերի համար հավա- սարապես ինքնորոշման մասին խոսք իսկ չէր կարող լինել¹⁶:

1918թ. սկզբին, ռուսական բանակի հեռանալուց հետո, թուրքերը հար- ծակման են անցնում և գրավում Երզնկան, փետրվարին՝ Էրզրումը, մարտին՝ Վանը: Թուրքերն այդպիսով կրկին բռնազավթում են Արևմտյան Հայաս- տանը: 1918թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով Ռուսաստանը Թուրքիային է հանձնում Արևմտյան Հայաստանը, իսկ Արևելյան Հայաստա- նից՝ Կարսը, Արդահանը, Բաթումը:

Հավասարապես դաժան հարված հասցրեց հայերին ժողկոմխորհի 1918թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրումը: Այդ պայմանագրի հողավածներով խորհրդային Ռուսաստանը զիջում էր Գեր- մանիային և մյուս Կենտրոնական տերություններին ավելի քան 2.5 մի- լիոն քառակուսի կիլոմետր տարածք՝ շուրջ 60 միլիոն բնակչությամբ: Լենինի կառավարությունը ճանաչեց նաև Օսմանյան կայսրության գե- րիշխանության իրավունքը ամբողջ Արևմտահայաստանում և, թեև Անդր-

կովկասում չունեի ոչ մի իրական իրավասություն, Թուրքիային էր զիջում Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները: Պայմանագիրը նաև նախա- տեսում էր, որ ռուսական զինված ուժերը պետք է ավարտեն իրենց նա- հանջը Արևմտահայաստանից և անդրկովկասյան երեք շրջաններից ութ շաբաթվա ընթացքում: Ժողկոմխորհը խոստանում էր նաև օգտագոր- ծել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ ցրելու Ռուսաստանում և Թուրքիայից «գրավված նահանգներում» գործող հայկական զինված խմբերը: Հայե- րը, որոնք փորձում էին պահպանել թուրքական ռազմաճակատը ռուսա- կան զանգվածային դասայքումների և Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություն- ների հետևանքով, այժմ ժողկոմխորհին մեղադրում էին ստոր դավաճա- նության մեջ¹⁷:

1919թ. փետրվարի 12-ին Փարիզի հաշտության վեհաժողովին տերություն- ներին ներկայացվեց «Հայկական պահանջների հուշագիր»՝ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի և Արևմտյան Հայաստանի շահերը ներկայացնող Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարի կողմից: Այդ նախագծով հայկական պետության մեջ պետք է ներառվեին Արևելյան Հայաստանը, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հիմնական մասերը:

1919թ. փետրվարի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության պատվի- րակության նախագահ Ա.Ահարոնյանը և Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը վիճաբանություններից հեղու Փարիզի վե- հաժողովին ներկայացնելու համար ստորագրեցին հայկական ազգային պահանջները պարունակող հուշագիր: Ըստ այդ հուշագրի՝ մեծ տերու- յուններից պահանջվում էր հայկական անկախ պետությունը, որը կազմ- ված էր լինելու Արևմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթներից (Վան, Բաղեշ, Դիարբեքիր, Խարբեք, Սեբաստիա, Կարին և Տրապիզոն), բացառությ- ամբ Դիարբեքիրի հարավային և Սեբաստիայի արևմտյան շրջանների: Միացյալ Հայաստանի մեջ ներառվելու էին Կիլիկիայի չորս սանջակները (Մարաշ, Սիս, Ջեբել Բերբեթ և Ադանա), Հայաստանի Հանրապետու- յունը՝ ընդլայնված սահմաններով (Երևանի նահանգն ամբողջությամբ, Կարսի շրջանն առանց Արդահանի հյուսիսային մասի, Թիֆլիսի նահան- գի հարավային կեսը, Գանձակի նահանգի հարավարևմտյան մասը)¹⁸:

Ընեց այն ժամանակ, երբ Երևանում գումարվում էր Արևմտահայ երկ- րորդ համագումարը, Վահան Փափազյանը (դաշնակցական) և Ավետիս Թերզիբաշյանը (ռամկավար) գտնվում էին Փարիզի ճանապարհին՝ մաս- նակցելու, իբրև Կովկասի գաղթականների ներկայացուցիչներ, մեկ այլ համաժողովի՝ Հայ ազգային համագումարին: Ժողովը հրավիրել էր Պո- ղոս Նուբարը 1918թ. հոկտեմբերին՝ Ազգային պատվիրակությունը վերա- կազմելու և Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ կենսական խնդիրները

16 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 21:

17 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 21-22:

18 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 145:

քննարկելու նպատակով¹⁹:

Հայ ազգային համագումարի նիստերը պաշտոնապես տևեցին 1919թ. փետրվարի 24-ից մինչև ապրիլի 22-ը՝ այդ օրերին Փարիզում տիրող լարվածության և անորոշության պայմաններում: Աշխարհի պետությունները հավաքվել էին Եվրոպայի մայրաքաղաքում՝ կամ պահանջելու, կամ պաշտպանելու: Հայերը եկել էին երկուսի համար էլ՝ վիճարկելու Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը և պաշտպանելու Հայաստանի պետականության և անկախության իրավունքը: Ազգային համագումարը միաձայն հավանություն տվեց պաշտոնական հուշագրին, որը Պողոս Նուբարը և Ավետիս Ահարոնյանը փետրվարի 12-ին և 26-ին ներկայացրել էին Հաշտության վեհաժողովին²⁰:

Հաշտության վեհաժողովին ներկայացնելու համար պատվիրակները կազմեցին նաև մի առանձին հուշագիր՝ փոխհարուցումների և ռազմա-տուգանքների մասին, որ «օսմանյան կառավարությունը կրելու է պատերազմի ընթացքում հայ ազգին թուրքիայում և Կովկասում պարճառած կորուստների համար, իբրև հետևանք կորուսածների, տեղահանության և մյուս վայրագությունների»: Հուշագիրը մատնանշում էր, որ Օսմանյան կայսրությունում 1914թ. եղած 2 միլիոն հայերից 1.800.000-ը կամ սպանվել են, կամ տեղահանվել, կամ ստիպված են եղել փախչելու Կովկաս: Կից ցուցակները մանրամասնում էին մարդկանց, շարժական և անշարժ գույքի, գործիքների ու անասունների և դրամական սրացվածքի վերաբերյալ տվյալները: Ընդհանուր զննարկ, ինչպես ցույց է տրված դրամական առումով, հասնում էր ավելի քան 19 միլիարդ ֆրանսիական ֆրանկի՝ 14.6 միլիարդ Արևմտյան Հայաստանում և 4.5 միլիարդ Արևելյան Հայաստանում: Հուշագիրը հետագայում քննարկվեց Հաշտության վեհաժողովի Վնասների փոխհարուցման հանձնաժողովի կողմից՝ հատուկ հանձնախմբի միջոցով, որի գործունեությունը վերաբերում էր հանձնաժողովում չներկայացված ազգերին: 1919թ. ապրիլի 14-ի իր վերջնական զեկուցագրում երեք հոգուց կազմված հատուկ հանձնախումբը մի քանի ընդհանուր խմբերի բաժանեց իր իրավասությունների ոլորտը մտնող 17 ժողովուրդների պահանջները: Հայկական պահանջները արձանագրված էին հետևյալ կերպ.

	Կարգ	Ֆրանսիական ֆրանկ	Դոլարի համարժեք
I	Նյութական սեփականությանը հասցված վնասներ, բռնագրավումներ, տուգանքներ, հարկեր և այլն	11. 317.632.000	2.184.871.042
II	Եկամտների կորուստներ, նպաստներ քաղաքացիական բնակչությանը, փախստականների ներգաղթ և այլն	1.080.000.000	208.494.208
III	Փոխհարուցում քաղաքացիական վնասների և մահերի	6.108.350.000	1.179.218.146
IV	Փոխհարուցում ռազմական բնույթի վնասների և մահերի	625.000.000	120.656.370
V	Պատերազմական այլ ծախսեր	-	-
VI	Ընդհանուր պահանջը	19.130.982.000	3.693.239.766

21 1919թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հայտարարություն տարածեց Միացյալ և Անկախ Հայաստանի մասին, որով հռչակվում էր Անդրկովկասի և Օսմանյան Թուրքիայի սահմաններում հայկական տարածքների միավորման ու անկախության մասին, և հանդիսանում է Միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն:

...1919թ. մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի անկախության հռչակման առաջին տարեդարձի օրը, ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանի կառավարությունը հրապարակեց Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության հռչակագիրը՝ մեկ պետության մեջ միավորված հայտարարելով «Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնվող պապենական հայկական երկրները»: Դրան կանխավ իր հավանությունն էր տվել 1919թ. փետրվարին երևանում կայացած արևմտահայերի երկրորդ համագումարը²²:

Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը տեղի ունեցավ Երևանում, 1919թ. փետրվարի 6-13-ը, Խորհրդի սրահում: Մասնակցում էին Հանրապետության տարբեր գաղթականական կենտրոններից շուրջ 50 պատգամավորներ, արևմտահայկական «Աշխատանք» և «Վան-Տոսպ» լրագրերի խմբագիրները, բարեգործական ու հայրենակցական ընկերությունների ներկայացուցիչներ և կառավարության անդամներ²³:

19 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 501-502:

20 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 501-502:

21 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 502-503:

22 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 147:

23 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 496:

Տաք վիճաբանություններ սկսեցին քաղաքական հանձնաժողովի առաջարկած բանաձևի նախագծի քննարկման ժամանակ. անհրաժեշտ եղան երկարատև մասնավոր խորհրդակցություններ և մի շարք փոփոխություններ, մինչև որ այն ընդունվեց փետրվարի 12-ին, համագումարի ավարտից մեկ օր առաջ: ...

«Արևմտահայ երկրորդ համագումարը, քննելով հայ ժողովրդի ներկա կացությունը՝

1. Սրբագին կողջունե և կը հայտարարե Ազադ և Միացյալ Հայաստանի անկախությունը.
2. Լիակատար վստահություն կը հայտնե Ազադ և Միացյալ Հայաստանի Պողոս Նուբար փաշայի անդրանիկ դահլիճին (այդ օրերին լուրեր էին շրջում, որ Նուպարը Փարիզում կառավարություն է կազմել).
3. Կը հայտարարե իր վճռական որոշումն ու կամքը՝ ունենալ քաղաքական և պետական մեկ միություն համազգային հատվածներու և երկրամասերու միավորությամբ.
4. Կը հանձնարարե ընտրված «Գործադիր մարմին»՝ նախարարական դահլիճին (Պողոս Նուբարի) հետ անմիջական հարաբերության մեջ մտնել՝ իրականացնելու և գործնականացնելու քաղաքական և պետական այն բոլոր աշխատանքները, որոնք հարկավոր են Ազադ և Միացյալ Հայաստանի պետական գոյությունը հիմնավորելու համար.
5. Կը թելադրե ընտրված «Գործադիր մարմին»՝ գործնական քայլեր առնել միաժամանակ Արարատյան (Երևանի) Հանրապետության նախարարության և խորհրդարանի հետ՝ Միացյալ, Ազադ Հայաստանի անկախությունը հայտարարելու և իր մասնակցությունը բերելու գոյություն ունեցող պետական և օրենսդրական հաստատություններու մեջ՝ համազգային միությունը իրականացնելու համար.
6. Կը պահանջե Ազադ և Միացյալ Հայաստանի պետական գոյության երաշխավորումը՝ Դաշնակից պետություններու քաղաքական, տնտեսական և ռազմական օժանդակությամբ և աջակցությամբ.
7. Կը պահանջե Հայկական Մեծ Եղեռնի հեղինակ և պատասխանատու հրեշներուն՝ (կայգեր) Վիլհելմի, Էնվերի, Թալեաթի, Զեմալի, Նազըմի, Պեհալեպոլի-Շաքիրի և ընկեր նահանգապետներու, կառավարիչներու և բոլոր ղեկավարներու զինվորական դատարանով պարտվիլը.
8. Կը պահանջե հայ ժողովրդի վնասներու ամբողջական հատուցումը ի հաշիվ օսմանյան կառավարության»²⁴:

24 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 497-498:

Մինչ արևմտահայ համագումարները Երևանում և Փարիզում ընդունում էին զանազան տարբեր քաղաքական որոշումներ, Ալեքսանդր Խաչիսյանի կառավարությունը, մշակելով իր սեփական միջոցառումները, Հանրապետության առաջին տարեդարձին պատրաստվում էր հռչակել Հայաստանի պաշտոնական միացումը: Միջոցառումների հանձնախմբի նախագահ Գևորգ Մելիք-Նարազյոզյանը դիմեց քաղաքացիներին՝ տոնակատարությունը դարձնել անմոռանալի հավերժացումն այն իրողության, որ դարավոր մարտիրոսությունից հետո, 1918թ. մայիսի 28-ին, հայոց ազգը վերջապես դառնում է անկախության վերածննդի ականատեսը²⁵:

Հանդիսությունը, որին նախագահում էր Գևորգ Մելիք-Նարազյոզյանը, բացվեց «Մեր հայրենիք» ազգային հիմնով և մեկ րոպե լուությամբ ի հիշատակ նրանց, ովքեր ընկել էին Հայաստանի անկախության ճանապարհին: Այնուհետև Ալեքսանդր Խաչիսյանը մոտեցավ ամբիոնին՝ Միացյալ Հայաստանի՝ անհամբերությամբ սպասված ակտը ընթերցելու.

«Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումը ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի ու ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբր անկախ պետական միություն:

Ուղիղ մի տարի առաջ, ռուսահայերի համագումարից ընտրված Հայոց ազգային խորհուրդը հայտարարեց իրեն անդրկովկասյան հայկական գավառների բարձրագույն իշխանություն: Ազգային խորհրդի կազմված կառավարությունն այդ քաղաքական ակտի մասին պաշտոնապես պետությանը ներկայացուցիչներին հայտնելուց հետո, այս մի տարվա մեջ փաստորեն հաստատել է իր իշխանությունն Անդրկովկասի հայկական գավառներում:

1919թ. փետրվար ամսին Երևան քաղաքում կայացած Արևմտահայ երկրորդ Համագումարը հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, որ նա Հայաստանը Միացյալ և Անկախ է ճանաչում:

Այժմ, Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնված պապենական հայկական երկիրների միացման և անկախության այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հայտարարում է, որ Միացյալ Հայաստանի պետական ձևն է ռամկավար հանրապետություն և որ ինքը հանդիսանում է Միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագույն տերն ու տնօրենը, և Հայաստանի պառլամենտն ու կառավարությունը հանդիսանում են Միացյալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շողկապող բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը:

25 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2005, էջ 505-506:

Հայաստանի կառավարությունը սույն ակտը հրապարակում է 1919թ. ապրիլի 27-ի պառլամենտի որոշմամբ կառավարությանը տրված հատուկ լիազորությունների հիման վրա.

Մինիստրների խորհրդի նախագահի և արտաքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատար Ներքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատար Հինվորական մինիստր, գեներալ մայոր Արդարադատության մինիստրի պաշտոնակատար Հանրային կրթության մինիստր Խնամարարության մինիստր Պարենավորման մինիստր Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատար Գործերի կառավարիչ

Ալ. Խարիսյան
Ս. Մանասյան
Բ. Արարապյան
Հ. Չմշկյան
Գ. Մելիք-Նարազյոյան
Ս. Թորոսյան
Բ. Վերմիշյան
Գ. Ջաղեթյան
Գ. Խարիսյան

1919թ. մայիսի 28-ին, Երևան քաղաք»²⁶:

1920թ. ապրիլին Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում քննարկվեց նաև Հայաստանի հարցը և որոշում ընդունվեց, որ Արևմտյան Հայաստանից միայն որոշ շրջաններ (Վան, Էրզրում, Բիթլիս, Տրապիզոն) կարող են միացվել Հայաստանի Հանրապետությանը՝ այդ հարցում դիմելով ԱՄՆ նախագահին և համաձայնվելով նրա որոշմանը, որում արտացոլված կլինի նաև Հայաստանի՝ դեպի ծով ելք ունենալու հնարավորությունը:

1920թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սևր արվարձանում ստորագրվեց Հաշտության պայմանագիր սուլթանական Թուրքիայի և Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթած դաշնակից պետությունների միջև, համաձայն որի՝ Հայաստանին են անցնում Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի նահանգները, իսկ նշյալ նահանգներում երկու երկրների սահմանագատումը թողնվում էր ԱՄՆ որոշմանը, և Հայաստանն ու Թուրքիան համաձայնվում են ընդունել ինչպես այդ, այնպես էլ Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու որոշումը: ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը, իր նշանակած հանձնաժողովի ուսումնասիրությունները հաշվի առնելով, նույն թվականի նոյեմբերին եվրոպական տերություններին է հանձնում իր որոշումը, ըստ որի՝ Հայաստանի Հանրապետությանը պետք է միացվեին գրեթե ողջ Էրզրումի նահանգը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը, Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 90 հազար քառ. կմ: Այդպիսով՝ Սևրի հաշտության պայմանագրով՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքն ընդգրկելու էր շուրջ 160 հազար քառ. կմ և ելք դեպի Սև ծով:

Հայաստանին անկախություն տալու գաղափարը վաղուց էր համալել նախագահ Վ. Վիլսոնին: Դեռևս 1917թ. հունիսին նա գրել է. «Երբ

26 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ. 2005, էջ 507-508:

ավարտվի պարտերազմը, կան երկու երկրներ, որոնք երբեք չեն վերադարձվի մահմեդական լծի տակ: Մեկը քրիստոնյա Հայաստանն է, մյուսը՝ Պաղեստինը»²⁷:

Հայաստանին ամբողջությամբ վերաբերում էին Սևրի պայմանագրի 3-րդ մասի 6-րդ բաժնի 88-93-րդ հոդվածները: 88-րդ հոդվածում նշվում էր, թե Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը՝ որպես ազատ և անկախ պետություն, ինչպես այդ արել են դաշնակից պետությունները: 89-րդ հոդվածով Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես նաև պայմանավորվող մյուս կողմերը համաձայնում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի նահանգներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանագատումը թողնել ԱՄՆ նախագահի իրավարարությանը և ընդունել նրա որոշումը, ինչպես նաև համաձայնում են այն բոլոր միջոցառումների հետ, որոնք նա կարող էր առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագիծը հատուկ օսմանյան ցանկացած փարածքներն ապառազմականացնելու վերաբերյալ: Համաձայն պայմանագրի 90-րդ հոդվածի, սահմանագծի որոշման օրից սկսած՝ Թուրքիան հրաժարվելու էր Հայաստանին հանձնված փարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից²⁸:

Այսպիսով՝ Միացյալ Հայաստանը Արևմտյան Հայաստանից պետք է ստանար Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, Էրզրումի գրեթե ամբողջ նահանգը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը: Ընդհանուր առմամբ այդ փարածքը կազմում էր 90 հազար քառ. կմ: Միավորվելով Անդրկովկասում արդեն գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի փարածքը կազմում էր 71.330 քառ. կմ, հայկական անկախ պետությունը կունենար 161.330 քառ. կմ ընդհանուր փարածք՝ դեպի Սև ծով ելքով:

Ինչպես Սևրի պայմանագիրը, այնպես էլ դրանից բխող՝ հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ ԱՄՆ նախագահի իրավարարական որոշումը, որն, ի փարբերություն Սևրի պայմանագրի, վավեր էր ստորագրման և կնքման իսկ պահից, թեև չիրագործվեցին, այնուհանդերձ, դիվանագիտական այդ փաստաթղթերը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների միջազգային ճանաչումն են²⁹:

1921թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Լոնդոնի կոնֆերանսում Ավետիս Ահարոնյանն ու Պողոս Նուբարը պահանջում են իրագործել Սևրի պայմանագրի՝ Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող հոդվածները: Մինչդեռ եվրոպական տերությունները՝ վերանայելով Սևրի պայմանագիրը, ընդամենը

27 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 148-149:

28 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 158:

29 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 164:

որոշում են ընդունում Թուրքիայի արևելյան նահանգների սահմաններում ճանաչել հայերի՝ «Հայկական ազգային օջախ» ունենալու իրավունքը, ինչը, սակայն, ևս մերժվում է թուրքական պատվիրակության կողմից:

Կոնֆերանսում հանդես եկան հայկական պարզապատկերային ղեկավարներ Պողոս Նուբար փաշան և Ա. Ահարոնյանը: Պողոս Նուբարը պաշտպանում էր Սևրի պայմանագիրը, որը նախատեսել էր սրբեղծել միացյալ և անկախ Հայաստան՝ Թուրքիայի չորս արևելյան նահանգների այն սահմաններով, որ որոշվել էր իրավարար ճանաչված ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից: Հայաստանի խորհրդայնացումը, ըստ Պողոս Նուբարի, չէր կարող խոչընդոտել «թուրքական չորս վիլայեթներն ազապրելու» համար:

Ա. Ահարոնյանը հանդես եկավ Սևրի պայմանագրով ճանաչված հայկական պետության անունից, պետություն, որը իրադարձությունների զուգահեռությամբ փվյալ պահին վերականգնվել էր Երևանում (1921թ. Փետրվարյան ապստամբությամբ): ... Օսմանյան և քեմալական կառավարությունների միացյալ պարզապատկերայինը մերժեց հայկական առաջարկությունները:

Սրբեղծված պայմաններում Լոնդոնի կոնֆերանսը բավարարվեց Թուրքիայի արևելյան նահանգներում «հայկական օջախ» սրբեղծելու՝ Թուրքիայի վրա որևէ պարզապարզություն չընող անորոշ առաջարկությամբ («Հայկական ազգային օջախի» սրբեղծման գաղափարը ծագել էր ԱՄՆ հայասերների միջավայրում և դիվանագիտական շրջանառության մեջ դրվել Եվրոպայում):

Այսպիսով՝ Լոնդոնի կոնֆերանսում արևմտյան տերությունները հայկական պետություն սրբեղծելու մասին որոշումը (Սևրի պայմանագիր) դրեցին մի կողմ և այն փոխարինեցին «հայկական օջախի» մասին որևէ բան չխոստացող հայտարարությամբ, որը ևս մերժվեց Թուրքիայի կողմից³⁰:

1922-1923թթ. Լոզանի կոնֆերանսում հայկական կողմը ներկայացրեց մի հուշագիր, որով առաջարկվում էր Հայկական հարցի լուծման երեք տարբերակ՝ ա) «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծում ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի սահմանագծած Հայաստանի տարածքում, բ) Երևանի հանրապետության տարածքների ընդարձակում՝ նրան միացնելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը՝ դեպի Սև ծով ելքով, գ) հակառակ դեպքում՝ Կիլիկիայում Հայկական ազգային օջախի ստեղծում: Հուշագիրը որևէ արդյունք չի տալիս, և Հայկական հարցը փոխակերպվում է «հայ գաղթականության» հարցի ու փոխանցվում Ազգերի լիգային, քանի որ Թուրքիան մերժում է բազմահազար հայ գաղթականներին հայրենիք վերադառնալ:

Լոզան ժամանած հայկական երկու պարզապատկերայինները, դառնալով մեկ ընդհանուր պարզապատկերային՝ Գաբրիել Նորապոլսկյանի գլխավորությամբ, կոնֆերանսին ներկայացրին համապետել հուշագիր, որում

առաջարկվում էր Հայկական հարցի լուծման երեք տարբերակ. սրբեղծել «Հայկական ազգային օջախ»՝ ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի որոշած Հայաստանի տարածքի սահմաններում: Ընդարձակել Երևանի հանրապետության (խորհրդային Հայաստանի) տարածքը ի հաշիվ Արևմտյան Հայաստանի հողերի մի մասի՝ ելքով դեպի Սև ծով: Կիլիկիայում սրբեղծել «Հայկական ազգային օջախ»³¹:

Վերջապես, Թուրքիայի հեղ ղաշնակից երկրների՝ Լոզանում ընդունած Հաշտության պայմանագիրը, որը, փաստորեն, Հայաստանի համար նշանակում էր Սևրի պայմանագրի վերացում, արձանագրեց ընդամենը Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների մասին ընդհանուր հայտարարություններ: Նրանում չէին հիշատակվում անգամ «Հայաստան» ու «հայեր» բառերը³²:

Հայկական հարցը Լոզանում նենգափոխվեց Հայկական ազգային օջախի սրբեղծման ծրագրի, որն առաջարկվում էր իրականացնել Արևմտյան Հայաստանի որոշ մասում: Թուրքիան կտրականապես մերժեց օջախի ծրագիրը: Հայկական օջախը, ճիշտ է, Սևր չէր, այնուամենայնիվ, ինչ-որ բան էր, որը հնարավորություն կտար ցեղասպանված արևմտահայության բեկորներին բնակություն հաստատելու հայրենիքի թեկուզ մի մասում և պահպանելու այն: Սակայն Թուրքիան վճռականապես մերժեց նաև դա՝ պնդելով, թե իրենց համար Հայկական հարց գոյություն չունի:

Լոզանում Թուրքիայի համար բարենպաստ Հաշտության պայմանագրի կնքումը և ընդհանրապես ձեռք բերած հաջողությունները Գ. Զիչերինը գնահատում էր որպես «խորհրդային ղաշնության բոլոր ժողովուրդների հաղթարշավ», «վերջնական հրաժարում անարդարացի Սևրի պայմանագրից»: Ընդ որում՝ Մոսկվայում թուրքական դեսպանին ուղղված այդ նույն հայտագրում ԽՍՀՄ արտգործնախարարը «ջերմ ողջույններ» էր ուղարկում Մոսկվայի «պարմական պայմանագիրը» ստորագրած թուրքերին³³:

Արևմուտքի անտարբեր վերաբերմունքի պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանվեց արևմտահայության նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացրած Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ քեմալական պետության և նրա հեղ գործարք ու դաշինք հաստատած խորհրդային Ռուսաստանի միջև: Վ. Լենինի կառավարությունը հայկական հողերը, հանուն այդպես էլ չիրականացած համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության, նվիրաբերեց ցեղասպան Թուրքիային, որին համաշխարհային հասարակայնությունը դատապարտում և

30 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 647:

31 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 648:

32 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 649:

33 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 650:

պատրաստանապու էր համարում կատարած հանցագործության համար: 1921թ. մարտին Մոսկվայի պայմանագրով, Հայաստանի հաշվին նոր հողային գիշումներ անելով Թուրքիային՝ խորհրդային Ռուսաստանը հերթական ու վճռական հարվածը հասցրեց Հայկական հարցին³⁴:

1945թ., Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, հայ մտավորականները բարձրացնում են Թուրքիայի բռնազավթած հայկական հողերի ազատագրման հարցը, իսկ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ. Չորեքյանը կոնդակով դիմում է ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարներին՝ հայկական տարածքները Թուրքիայից հետ ստանալու խնդրով: Սփյուռքը հետևողականորեն բարձրաձայնում է հայկական բռնազավթված տարածքների վերադարձի հարցը: 1947թ. Նյու Յորքում սփյուռքահայությունը գումարում է Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի առաջին նիստը, որին մասնակցում են 22 երկրների ավելի քան 700 պատվիրակ, ովքեր խնդրագրերով դիմում են գերտերությունների ղեկավարներին և Միավորված ազգերի կազմակերպությանը (ՄԱԿ)՝ պահանջելով Հայկական հարցի ամբողջական լուծում:

1945-1947թթ. եղել է հուժկու շարժում Կարսի և Արդահանի վերադարձի վերաբերյալ, որը հովանավորվում էր ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից, և տարածում էր գտել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքի բազմաթիվ գաղթօջախներում:

Հայ ժողովրդի շրջանում մեծ հույսեր արթնացրեց պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո խորհրդային ղեկավարների կողմից Հայկական հարցի բարձրացումը Պուրսդամի (Բեռլինի) կոնֆերանսում (1945թ.): Սակայն ԽՍՀՄ դաշնակից երկրների (Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ) ղեկավարները հանդես եկան հայկական հողերի զգալի մասը բռնազավթած Թուրքիայի պաշտպանության դիրքերում: Ընդ որում՝ այսօր հայտնի է, որ խորհրդային ղեկավարությունը 1945-1946թթ. ձգտել է իրականացնելու հայկական հողերի ազատագրումը³⁵:

Հայկական հողերի պահանջարկությամբ 1945-1946թթ. հանդես եկավ սփյուռքահայությունը, եղան բազմաթիվ դիմումներ ՄԱԿ-ին, մեծ փերությունների ղեկավարներին և այլուր: Նախաձեռնություն հանդես բերեց նաև ՀԽՍՀ ղեկավարությունը: Հայկական հարցի լուծման ակնկալիքով էր, որ կազմակերպվեց 1946-1948թթ. «մեծ հայրենադարձությունը»³⁶:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Կիլիկիան, ինչպես ողջ Հայկական լեռնաշխարհը, եղել է հայկական հայաբնակ տարածք:

Մ.թ.ա. մոտ 85թ. Դաշտային Կիլիկիան Ասորիքի, Փյունիկիայի ու Կոմագենեի հետ նվաճվել է հայոց արքա Տիգրան II-ի կողմից...: Այսպիսով, Կիլիկիան ժամանակին եղել է ոչ միայն ընդարձակ և Հայաստանին սահմանակից ու կարճ ժամանակով մտել է Տիգրան II-ի հայկական պետության սահմանների մեջ, այլև Հայաստանի և բուն Կիլիկիայի միջև գտնվել են հայաբնակ մարզեր (Փոքր Հայք, Կապադովկիա, Կոմագենե և այլն)³⁷:

Կիլիկյան Հայաստանը մոտ 500 կմ երկարությամբ ծովափ ուներ³⁸:

XIII դարում՝ իր սահմաններից դուրս Կիլիկիայի հայկական պետության առավելագույն ընդարձակման ժամանակաշրջանում, նրա տարածքը հավասարվել էր 40 հազար քառ. կմ-ի, իսկ բնակչությունը, հավանաբար, 1 միլիոնի³⁹:

Կիլիկիայում հայկական պետականության երեքհարյուրամյա գոյության ժամանակաշրջանը (1080-1375թթ.) ոչ միայն եղել է հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության և զարգացման շրջան, այլև հանդիսացել է իր պատմական հայրենիքում անկախ պետականությունը վերականգնելու վկայություն:

Կիլիկիան իր անկախության անկումից հետո էլ շարունակել է մնալ հայկական հայաբնակ միավոր, որը XX դարի սահմանագծում ձգտել է վերականգնել իր անկախությունը, ինչի քաղաքական և իրավական արտացոլումների որոշ նկարագրությունը տրվում է ստորև:

Թեև թուրքերը Կիլիկիայում փոքրամասնություն էին, ինչպես Օսմանյան ամբողջ կայսրության մեջ, նրանք մեծամասնություն էին կազմում, երբ հաշվվում էին մահմեդական մյուս ժողովուրդների հետ միասին, ինչպիսիք էին քրդերը, անսարները, չերքեզները, ղրզըլբաշներն ու թուրքմենները: Բոլոր այս փարրերը թուրքերի դեմ ոխ ունեին, սակայն կիսում էին այն մտավախությունը, որ Կիլիկիան կարող է հայկական կենտրոն դառնալ: Մահմեդականներից շատերն, ովքեր վճարել էին փեղահանված հայերի փոխարին ու գույքին փիրանալու իրավունքի համար, հիմա իրենք էին կանգնած ունեցվածքից զրկվելու վրանգի առջև⁴⁰:

1916թ. մայիսի 16-ին Լոնդոնում ստորագրված Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով դրվեց Թուրքիայի մասնավորման սկիզբը: Այն բնորոշում էր բրիտանական և ֆրանսիական հետաքրքրությունները՝ որպես Թուրքիայի ցանկալի մասնավորում, ըստ որի՝ Տյուրսից մինչև Ալեքսանդրեպ ձգվող

34 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 646:

35 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 6:

36 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 6:

37 Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, © ԵՊՀ-ի հրատարակչություն, 2007 թ., էջ 7-8:

38 Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, © ԵՊՀ-ի հրատարակչություն, 2007 թ., էջ 13:

39 Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, © ԵՊՀ-ի հրատարակչություն, 2007 թ., էջ 17:

40 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր II, Վերսալից-Լոնդոն, 1919-1920, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ. Գ, 2014, էջ 502:

ծովամերձ շրջանը, Կիլիկիան, Հարավային Հայաստանը գերիշխանության իրավունքով անցնում էին Ֆրանսիային⁴¹:

1916թ. հոկտեմբերին Ֆրանսիայի իշխանությունները և Պողոս Նուբար փաշան համաձայնության եկան Հայկական լեզեոն կազմավորելու վերաբերյալ, որի օգնության դիմաց Ֆրանսիան պարտավորվում էր Կիլիկիային ինքնավարություն շնորհել: Հիմնականում եգիպտահայերից և մուսալեոցիներից ձևավորված 4000-անոց Հայկական լեզեոնը մարտնչում է Սիրիայում, Պաղեստինում, Լիբանանում, մասնակցում է Կիլիկիայի ազատագրմանը՝ ապահովելով դեպի Կիլիկիա բազմահազար հայերի վերադարձը: 1920թ. Ֆրանսիան կազմալուծում է Հայկական լեզեոնը:

1916թ. հոկտեմբերի 27-ին Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպանատանը Մարկ Սայքսը և Ժորժ Պիկոն հայ ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշային տեղեկացնում են, որ Կիլիկիան և Հարավային Հայաստանն անցնում են Ֆրանսիայի գերիշխանության ներքո: Նշվում է նաև մոտ ապագայում ստեղծվելիք արևելյան լեզեոնի կազմում հայ մարտիկների մասնակցության կարևորության մասին: ... Այնուհետև կնքվում է համաձայնագիր, ըստ որի՝ հայ կամավորները մարտնչելու են միայն թուրքական ճակատում՝ մայր հողի ազատագրության համար, իսկ Ֆրանսիան ապահովելու է Կիլիկիայի ինքնավարությունը:

Խանդավառված մոտալուր անկախության կամ ինքնավարության ձեռքբերմամբ՝ հայերն սկսեցին անդամագրվել արևելյան լեզեոնին, որի առաջին մարտիկներից էին Մուսա լեռան կոհիմներում կոփված ռազմիկները: 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած Արարայի ճակատամարտում դաշնակիցների փարած հաղթանակում մեծ ավանդ ներդրեց Հայկական լեզեոնը...⁴²:

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին դաշնակիցների և Օսմանյան Թուրքիայի միջև Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում կնքված զինադադարի 16-րդ հոդվածով նախատեսված էր թուրքական զորքերի դուրսբերումը Կիլիկիայից:

1919 թվականին Կիլիկիան միակ շրջանն էր, ուր մեծ թվով հայեր էին հայրենադարձվել: ... Պատերազմի վերջում սկսված անկանոն հայրենադարձությունը մեծածավալ շարժման վերածվեց 1919թ. գարնան ու ամռան ընթացքում: Մինչև 1920 թվականի սկիզբը, ըստ զեկույցների, 150 հազար հայ էր վերադարձել Ադանայի վիլայեթ և հարևան Այնթապի ու Մարաշի սանջակները: ... Դեպի Կիլիկիա հոսքն այնքան ծավալուն էր, որ, օրինակ, Դամասկոսի շուրջ գտնվող 23 հազար գաղթականներից սեպտեմբերին միայն 500 մարդ էր մնացել այնտեղ: Այդ ընթացքում Չեյթունի ու Հաճնի վերապրողները նույնպես վերադարձան լեռնային իրենց բնակավայրերը, թեև, թշնամական գործողությունները վերսկսվելու դեպքում,

41 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 218:

42 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 219:

Մարաշից ու Սիսից շարքի օգնություն հնարավոր կլիներ ակնկալել⁴³:

Մուդրոսի զինադադարից հետո հազարավոր հայեր վերադարձել էին Կիլիկիա՝ աշխարհելով շենացնել իրենց ավերված ու թալանված օջախները: ... Բազմաթիվ աղբյուրների հավաստմամբ՝ հայերը կազմում էին բնակչության հարաբերական մեծամասնությունը, ընդ որում, այդ տվյալները վերաբերում են միայն Ադանայի վիլայեթին, իսկ Մարաշի սանջակում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը հասնում էր մոտ 30 հազարի (որից 6-8 հազարը՝ Մարաշ քաղաքում): Այսպիսով՝ ամենահամեստ հաշվումներով անգամ, 1919թ. հայերի թվաքանակը Կիլիկիայում անցնում էր 150 հազարից⁴⁴:

1919թ. հունվարի 30-ին Փարիզում տեղի ունեցած ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում որոշում ընդունվեց, որ Փարիզի վեհաժողովի նպատակն է թուրքական կայսրության որոշ փարածքներ, այդ թվում Հայաստանը (ներառյալ Կիլիկիան) դնել առանձին պետությունների հովանավորության ներքո, որոնք պետք է գործեին որպես Ազգերի լիգայի մանդատավորներ: Այդ որոշման 2-րդ կետում մասնավորապես նշվում է. «Մի շարք պարճառներով և հատկապես սուբյեկտ հանդիսացող ժողովուրդների՝ թուրքերի կողմից պարմականորեն սխալ կառավարման և վերջին փարիներին հայերի և այլոց սարսափելի կոտորածների պարճառով դաշնակից և միացյալ տերությունները համաձայն են, որ Հայաստանը (և այլ փարածքներ – իմք.) պետք է ամբողջապես անջատվեն թուրքական կայսրությունից...»⁴⁵:

1919թ. փետրվարի 16-ին Ֆրանսիայի նախագահ Ռ. Պուանկարեն նամակ է հղում Կիլիկիայի հոգևոր իշխանություններին. «Հանրապետության կառավարությունը տեղյակ է այն հույսերին, որ ունեն Կիլիկիայի հայերը Ֆրանսիայի նկատմամբ, և վստահեցնում է, որ Ֆրանսիան արդարացնելու է այդ հույսերը»⁴⁶:

Հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ Միհրան Տամատյանը, որպես Կիլիկիայի լիազոր ներկայացուցիչ, ընդգրկվել է Պողոս Նուբարի գլխավորած ազգային պատվիրակության կազմում: Նա նպաստել է Կիլիկիայում հայկական ինքնավար պետության ստեղծման փորձերին:

Մ. Տամատյանի առաջնորդությամբ 1920թ. օգոստոսի 4-ին Հայոց ազգային միության անդամները, ազգային բոլոր կուսակցությունների ներ-

43 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր II, Վերալից-Լոնդոն, 1919-1920, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ., 2014, էջ 497:

44 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 221:

45 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 143-144:

46 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 221:

կայացուցիչները, քրիստոնյա համայնքների ղեկավարները ֆրանսիական վերահսկողության վարչության ղեկավար Է. Բրեմոնին են հանձնում Ֆրանսիայի գերիշխանության ներքո Կիլիկիայի «անկախ» քրիստոնեական հանրապետության հռչակման մասին հայտարարությունը, որում մասնավորապես նշվում էր. «...հիմնուելով մանաանդ ամէն ժողովորդի իր ճակատագիրը ինք որոշելու անկապելի իրաւունքին վրայ, որի աղբիւրը ունի ֆրանսական յեղափոխութեան անմահ սկզբունքներուն մէջ, ... մենք հանդիսաւորապէս կը յայտարարենք թէ՛ Կիլիկիան այս օրէն սկսեալ ազատ երկիր մըն է՝ Թուրքիայէն բոլորովին անկախ, օժտուած տեղական քրիստոնեայ ինքնավարչութեամբ մը եւ դրուած ֆրանսական հոգաւարութեան ներքեւ...»⁴⁷:

Այն պայմաններում, երբ տեղի էր ունենում ֆրանս-քեմալական մերձեցումը, երբ Կիլիկիայի ճակատագիրը դաշնակից պետությունների կողմից փաստորեն վճռվել էր Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում և Սևրում ընթացող բանակցություններում, երբ երազանքը մոտ էր թվում իրականությանը և անսպասելիորեն դառնում անհաս, կիլիկիահայության առաջնորդներին մնում էր միայն մեկ միջոց, որին էլ նրանք դիմեցին՝ հռչակել Կիլիկիայի ինքնավարությունը և, ինչպես նշվեց, աշխարհին կանգնեցնել կարարված փաստի առաջ⁴⁸:

1909թ. երիտթուրքերի իշխանությունը Կիլիկիայի բնակչության մեծամասնություն կազմող շուրջ 500 հազար հայերի նկատմամբ իր ցեղասպան քաղաքականության առաջին փորձն է ձեռնարկում, որին զոհ են գնում տասնյակ հազարավոր հայեր:

1919-1921թթ. Կիլիկիայում քեմալականների սանձազերծած պատերազմի հետևանքով տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայեր են կոտորվում Մարաշում, Հաճնում, Այնթապում, Ջեյթունում: Կիլիկիահայությունը ֆրանսիացիների մասնակի օգնությամբ կազմակերպում է ինքնապաշտպանական մարտեր և տեղ-տեղ փրկվում, ինչից հետո, սակայն, ստիպված է լինում գաղթել հայրենի օջախներից:

Ավելի ուշ, երբ 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված պայմանագրով Ֆրանսիան Կիլիկիան վերջնականապես հանձնեց Թուրքիային, զեյթունցիները ևս, թուրքական յաթաղանից փրկված կիլիկիահայության հեղ միասին, հեռացան հայրենի երկրից⁴⁹:

1895-1896 - Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ավելի քան 300 հազար հայերի ոչնչացումը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կառավարության կողմից:

47 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 222:

48 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 223-224:

49 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 231:

1909 - Հայերի կոտորածը Կիլիկիայի քաղաքներում, գլխավորապես Ադանայում («Ադանայի կոտորածը»), որի զոհերը դարձան 30 հազար հայեր:

1915-1916 - Թուրքական կառավարության կազմակերպած, կայզերական Գերմանիայի կողմից ղեկավարվող հայերի զանգվածային կոտորածները Հայաստանում, Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում, որի հետևանքով ոչնչացվեց մոտ մեկուկես միլիոն հայ և նույնքան էլ ցրիվ եկան աշխարհով մեկ:

1916 - Հայերի բռնագաղթը Կիլիկիայից: Մի մասը ամրացավ լեռներում:

1918-1919 - Հայերի վերադարձը Կիլիկիա:

1921 հոկտեմբեր - Անկարայի պայմանագրի կնքումը, ըստ որի Ֆրանսիան Կիլիկիան հանձնեց Թուրքիային:

1921-1922 - Ֆրանսիական զորքերի կողմից Կիլիկիան լքելը և կիլիկեցի հայերի կռվով նահանջելը դեպի Սիրիա:

1946-1948 - Սիրիայից և այլ երկրներից կիլիկեցի հայերի մի մասի ներգաղթը Հայկական ԽՍՀ⁵⁰:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Թեև ռուսական մեկդարյա իշխանությունը մի որոշ ընդհանուր համակարգ էր մրցրել Անդրկովկասում, ազգային ու կրոնական առանձնահատկությունները, սակայն, համառորեն հարապետում էին և, ժամանակ առ ժամանակ համաձուլման դեմ ուժեղ դիմադրություն էր պողթկում: Տեղական ազգային-կրոնական համախմբումը թուլացնելու հաշվարկումով ցարական կառավարությունը գծում և վերագծում էր ներքին սահմանները, հաճախ մեկ նահանգում միավորելով փարբեր ժողովուրդներ և հակադիր տեղագրական կազմավորումներ: Այսպիսի քաղաքականության հետևանքը Անդրկովկասում, որն արդեն իսկ ազգագրական խճապակեր էր, եղավ ազգերի էլ ավելի մեծ խճողումը: Առանձին նահանգների 1916թ. պաշտոնական ժողովրդագրական վիճակագրությունը (աղյուսակ 1) բացահայտում է իրադրության բարդությունը: Աղյուսակի թվերը ցույց են տալիս հասունացած մրցակցության պարճառը Վրաստանի ու Հայաստանի միջև՝ Թիֆլիսի նահանգի մասերի, և Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջև՝ Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգների սահմանային փարածքների հարցում⁵¹:

50 Գրիգոր Միքայելյան, Կիլիկիայի հայկական պետություն պատմություն, © ԵՊՀ-ի իրատարակչություն, 2007 թ., էջ 507-508:

51 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ.Գ, 2005, էջ 69-70:

Անդրկովկասի նահանգների ազգաբնակչությունը 1916 թվականին

Նահանգ	Ամբողջ ազգաբնակչություն	Շիա մահմեդականներ (գլխավորապես թաթար)	Սուննի մահմեդականներ (թուրք-թաթար)	Քրդեր (մահմեդական և եզդի)	Հայ	Վրացի	Ռուս	Այլ քրիստոնյաներ
Կարս	364.000	19.000	83.000	68.000	118.000	-	19.000	18.000 ^ա
Բաթում	123.000	700	14.000	600	15.000	79.000 ^բ	9.000	3.000
Թիֆլիս	1.473.000	39.000	129.000	56.000	411.000	580.000	150.000	40.000
Քութայիս	1.034.000	-	-	-	5.000	993.000	16.000	2.000 ^գ
Երևան	1.120.000	336.000	9.000	55.000	670.000	400	16.000	4.000
Ելիզավեպոլ	1.275.000	478.000	305.000	4.000 ^դ	419.999	1.000	37.000	18.000
Բաքու	1.281.000	583.000	293.000	700	120.000	10.000	177.000	12.000

- ա) Կարսում կային նաև 38 հազար գնչուներ: Վիճակագրությունը ոչ մի տվյալ չի պարունակում Օլթիի ազգաբնակչության՝ Կարսի չորս գավառներից ամենափոքրի մասին:
- բ) Բաթումում (Աջարիա) ավելի քան 70 հազար վրացիներ մահմեդական էին:
- գ) Քութայիսի նահանգում կային 18 հազար հրեաներ:
- դ) Այլ աղբյուրներ ցույց են տալիս, որ Ելիզավեպոլի նահանգում կային 18 հազար քրդեր:⁵²

52 Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, © Հովհաննիսյան Ռ. Գ., 2005, էջ 71:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՂԱԿՈՒՄԸ

Անկախության խնդիրը քննարկվեց Հայոց ազգային խորհրդի մայիսի 28-ի նիստերում (առավոտյան և երեկոյան):

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 29-ին, ... մեկ անգամ ևս քննության առնվեց քաղաքական կացությունը և որոշվեց Հայաստանը հայտարարել անկախ հանրապետություն⁵³:

Միայն դրանից հետո՝ մայիսի 30-ին, Հայոց ազգային խորհուրդը կարարեց վճռական քայլը. որոշեց հայտարարություն անել Հայաստանի անկախության մասին: ... Հռչակագրում ասվում էր. «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ՝ Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մտքիկ օրերում կազմել հայոց ազգային կառավարություն՝ Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»:

...Հռչակագրում հեռադատորեն մարնանշվում է «հայկական գավառներ» հասկացությունը, որի տակ կարելի է հասկանալ Անդրկովկասի նահանգներում գտնվող հայաբնակ բոլոր գավառները, այդ թվում նաև Նախիջևանը, Ջանգեզուրը, Ղարաբաղը, Գանձակի հայկական շրջանները, Լոռին, Ջավախքը, թուրքական զորքերի կողմից ռազմակալած Երևանի նահանգի մի շարք գավառներ, Կարսի մարզը և հայկական այլ տարածքներ⁵⁴:

Ակներև է, որ եթե Հայոց ազգային խորհուրդը տվյալ պահին իրեն չհայտարարեր հայկական գավառների գերագույն իշխանություն, ապա հայկական գավառները պարզապես բաժին կդառնային հարևան թուրքերին, ադրբեջանցիներին և վրացիներին⁵⁵:

Այդ օրերին հայ ժողովուրդն ունեցավ իր երկրորդ Ավարայրը: Նրա բազմադարյա պատմության մեջ տեղի ունեցան ամենավճռական ու բախտորոշ հերոսամարտերը՝ Սարդարապատը, Բաշ Ապարանը և Ղարաքիլիսան: Այդ կռիվներում հայերը կարողացան գերմարդկային ճիգերով թշնամուն արժանի հակահարված տալ և վիժեցնել Արևելյան Հայաստանը զավթելու և տեղի հայությանը ոչնչացնելու երիտթուրքերի ծրագիրը: Ավելին՝ Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը հիմք հանդիսացան Հա-

53 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 15:

54 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 16:

55 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 17:

յաստիանի անկախության համար, քանի որ այդ հաղթանակները ստիպեցին հակառակորդին հաշվի նստել հայ ժողովրդի կամքի հետ և ճանաչել նրա անկախ ապրելու իրավունքը:

1918թ. հունիսի 13-ին նորընտիր վարչապետ Հ. Քաջազունին ի լուր աշխարհի պաշտոնապես հայտարարություն արեց Հայաստանի անկախության մասին⁵⁶:

1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ԲԱԹՈՒՄԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Մայիսի 30-ին սկսվեցին հայ-թուրքական անջատ բանակցությունները: Հայկական կողմը թուրք պարզիրակության նախագահին իրազեկեց, որ Հայաստանը հռչակել է իր անկախությունը և ինքը հանդես է գալիս նորանկախ հանրապետության անունից՝ հանձին կառավարության իրավասություններ ստանձնած Հայոց ազգային խորհրդի:

Բանակցությունների առաջին իսկ նիստում քննարկման նյութ դարձավ սահմանների խնդիրը: Թուրքական կողմը պնդեց, որ ընդունվի իրենց պայմանագրի նախագիծը, որով Հայաստանի Հանրապետությանը փաստորեն թողնվում էր մի անձուկ տարածք:

Ըստ այդ սահմանի՝ թուրքերին անցնում էր ամբողջ Կարսի մարզը, Ախալքալաքի գավառը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը, Սուրմալուի գավառը, Երևանի, Էջմիածնի և Նախիջևանի գավառների զգալի մասը, Համամլու-Երևան խճուղին, Ղարաքիլիսա-Ուլուխանլու (Մասիս) ամբողջ երկաթուղին և այլն⁵⁷:

Ի վերջո, Հայաստանի պարզիրակությունը ստիպված համաձայնություն քննարկեց նախագիծին⁵⁸:

Այսպիսով՝ Բաթումի կողմադիմացի պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև արևելահայ տարածքների զգալի մասը՝ Կարսը, Կաղզվանը, Արդահանը, Ախալքալաքը, Սուրմալուն, Նախիջևանը, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և Ալեքսանդրապոլի ու Էջմիածնի գավառների երեք քառորդը, Երևանի գավառի կեսը և Շարուր-Ղարալաքյազի գավառի մեկ հինգերորդը: Հայաստանի Հանրապետությանը փաստացի մնում էր ընդամենը 10,3 հազար քառ. կմ տարածք, որն ընդգրկում էր Սևանա լճի ավազանը և Արարատյան դաշտի մի մասը:

56 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 18:

57 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 22:

58 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 23:

Բաթումի դաշնագիրը նվաստացուցիչ էր հայ ժողովրդի ու նրա նորաստեղծ պետականության համար⁵⁹:

Բաթումի պայմանագիրը միանշանակ չընդունվեց հայ գործիչների ու հասարակական-քաղաքական ուժերի կողմից: Ժողովրդական հերոս Անդրանիկը չճանաչեց Բաթումի պայմանագիրը: Նա հարկադրված էր իր արևմտահայ կամավորական ջոկատով հեռանալ Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դեպի Նախիջևան ու Սյունիք:... Պայմանագրին դեմ արտահայտվեցին լայն հասարակական շրջաններ: Երևանում և այլուր տեղի էին ունենում բազմամարդ ցույցեր, ժողովներ՝ ի նշան բողոքի:

Խնդիրը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից քննարկելու դեպքում պետք է նշել, որ պայմանագիրն իրավական ուժ չի ունեցել, քանի որ չի վավերացվել ո՛չ Հայաստանի և ո՛չ էլ Թուրքիայի կառավարությունների կողմից: Բաթումի պայմանագիրը չճանաչվեց Խորհրդային Ռուսաստանի, Անտանտի, Քառյակ միության երկրների և այլ պետությունների կողմից:

Բաթումի պայմանագիրն իր ուժը պահպանեց մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը՝ 1918թ. նոյեմբերը⁶⁰:

1920 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Նախապարաստվելով Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակման՝ քեմալականներն իսկույն ևեթ դիվանագիտական լայն գործունեություն ծավալեցին ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի աջակցությունն ապահովելու, այլև Հայաստանը դիվանագիտորեն մեկուսացնելու, հնարավոր դաշնակիցներից զրկելու համար⁶¹:

Նույն օրերին, երբ լուծվում էր թուրք-հայկական պայտերագմ լինել-չլինելու հարցը, օգոստոսի 24-ին երկու պարզիրակությունների ղեկավարների կողմից նախաստորագրվեց ռուս-թուրքական բարեկամության պայմանագրի նախագիծը, որը համալրելու էր հայ ժողովրդի դեմ ուղղված քաղաքական փաստաթղթերի շարքը: Խոսքը միայն այն մասին չէ, որ Ռուսաստանը խոստանում էր ֆինանսական օգնություն և զենքի ու զինամթերքի մատակարարում, ինչը պակաս կարևոր չէր թուրքական ռազմամուկներին խրախուսելու գործում, այլև այն մասին, որ ճանաչելով թուրքական «Ազգային ուխտը»՝ Ռուսաստանը դրանով իսկ ընդունում էր Թուրքիայի իրավունքը Բաթումի, Կարսի ու Արդահանի վրա⁶²:

59 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 25:

60 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 26:

61 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 249:

62 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 252:

Այսպիսով՝ Հայաստանը 1920թ. աշնան սկզբին երեք կողմից շրջապարված էր թշնամիներով, չորրորդ՝ հյուսիսային հարևանը վիճելի տարածքները ստանալու պայմանով համաձայնության մեջ էր մտել Հայաստանի ոխերիմ թշնամի քեմալական Թուրքիայի հետ⁶³:

Պատերազմի առաջին իսկ օրերից Հայաստանի կառավարությունը կոչով դիմեց եվրոպական տերություններին՝ խնդրելով օգնություն հայ ժողովրդի գլխին կախված ահավոր վտանգը վերացնելու համար⁶⁴:

Սակայն Եվրոպան դարձյալ խլանում է հայ ժողովրդի խնդրանքի հանդեպ⁶⁵:

Կորցնելով թշնամուն դիմագրավելու բոլոր հույսերը՝ Հայաստանի կառավարությունը նոյեմբերի 3-ին որոշում է զինադադար խնդրել թուրքերից⁶⁶:

Իր «դաշնակիցների» նյութական ու ռազմական աջակցությունից զրկված Հայաստանը զրկվեց նաև նրանց դիվանագիտական աջակցությունից⁶⁷:

Կնքված պայմանագրի համաձայն՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմն ավարտված էր հայտարարվում (հոդված 1), իսկ սահմանը երկու երկրների միջև անցնում էր Արփաչայ և Արաքս գետերով (Թուրքիային էին անցնում Կարսի մարզը, Արդահանի շրջանը և Սուրմալուի գավառը): Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախթիի շրջանները հայտարարվում էին Թուրքիայի հովանավորության ներքո գտնվող տարածքներ, որտեղ հետագայում հանրաքվեի միջոցով պետք է հատուկ վարչություն հաստատվեր: Սակայն Հայաստանը զրկվում էր այդ վարչության գործունեությանը միջամտելու ամեն մի իրավունքից՝ անկախ նրանից, թե ինչ ձև է ընդունելու վարչությունը (հոդված 2)⁶⁸:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիային էր անցնում Հայաստանի Հանրապետության տարածքից 20 700 քառակուսի կմ, իսկ երկիրն էլ կրելու էր ներքին ինքնուրույնության զգալի սահմանափակումներ: Անտարակույս, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ըստ էության, ապօրինի

էր և միջազգային իրավունքի տեսակետից որևէ նշանակություն չպետք է ունենար (ստորագրվել էր Երևանի՝ դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրով իշխանությունը կորցրած կառավարության պարվիրակության կողմից), բայցևայնպես թուրքերը մեծապես օգուվեցին դրանից՝ տարածքային զավթումները հետագայում օրինականացնելու համար: Այդ պայմանագիրը ձեռքներին՝ նրանք արդեն 1921թ. փետրվարին գնացին և՛ Լոնդոն, և՛ Մոսկվա: Եվ եթե Անտանտի տերությունները դեռևս բացահայտ գործարքի մեջ չմտնեին քեմալականների հետ, ապա Մոսկվան, ձգտելով քեմալականներին պահել հակախմայերիալիստական ճամբարում, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված հայ-թուրքական սահմանագիծը (չնչին փոփոխություններով) դրեց 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի հիմքում⁶⁹:

Այսպիսով՝ քեմալաբոլշևիկյան ռազմաքաղաքական ուժգին ճնշումների տակ դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը: Ժամանակի միջազգային հարաբերություններում և տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական բարդ իրավիճակում, Հայաստանի արևմտյան դաշնակիցների դադարապարտելի անգործության, խորհրդային Ռուսաստանի որդեգրած արևելյան քաղաքականության, որը հիմնված էր քեմալական Թուրքիայի հետ սերտ համագործակցության վրա, խորհրդային Ադրբեջանի՝ թշնամական, Վրաստանի հանրապետության՝ ոչ բարեկամական տրամադրվածության պայմաններում Հայաստանի խորհրդայնացումն իրոք որ «ժամանակի խնդիր էր»⁷⁰:

1921 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

Ռուսաստանի և կոմունիստական ինտերնացիոնալի համար շարունակում էին գերադասելի նշանակություն ունենալ արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը, դրա բորբոքումը հանուն համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության: Այդ նպատակով մեծ կարևորություն էր տրվում մասնավորապես քեմալական Թուրքիայի դեմ: Այդ իմաստով բնորոշ է Վ. Լենինի խոստովանությունը ... «Մենք ստիպված ենք ժամանակավորապես զոհաբերել հայ աշխարավորների շահերը հանուն համաշխարհային հեղափոխության շահերի: Այդպիսի ճակատագիր են բաժանել նաև Եստոնիան, Լատվիան և Լիտվան»: ... «մենք չենք պատրաստվում Հայաստանի համար պատերազմել որևէ մեկի, հարկապես Քեմալի հետ»⁷¹:

69 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 275-276:

70 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 286:

71 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 325-326:

Կոմունիստական ինտերնացիոնալը ազգային զոհողությունները դիտում էր որպես համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության միջոց:

Քեմալական Թուրքիայի հեղափոխության Ռուսաստանը ոչ միայն լավ հարաբերություններ էր հաստատել, այլև փաստորեն ռազմաքաղաքական դաշինքի մեջ էր գտնվում: Դա արտահայտվում էր նաև Թուրքիային գեներալ Կարաթեքինի (Ֆինանսական միջոցներ) տրամադրելով:

Այդպիսի պայմաններում քեմալական Թուրքիան Հայկական հարցը դարձրեց առևտրի առարկա Ռուսաստանի ու Անտանտի միջև⁷²:

Կոնֆերանսի նախապարաստության ընթացքում իր փեսակերպ արտահայտեց նաև Խորհրդային Հայաստանը մասնավորապես 1921թ. հունվարի 8-ին քեմալական Թուրքիային ներկայացրած նոտայում: Մերժվում էին Թուրքիայի բռնազավթած տարածքների հանրաքվեի արդյունքներն ու օրինականությունը, հանրաքվե, որն անց էր կացվել զինագրավման և հայ բնակչությանը արտագաղթի ենթարկելու ու նրա հայրենիքը թուրքերով ու քրդերով բնակեցնելու պայմաններում:

Փետրվարի 5-ի պարասխանում Թուրքիան չէր խորշում պարսկական իրականությունը նենգափոխելուց և Հայաստանի դիրքորոշումը մերժելուց⁷³:

Կոնֆերանսի նախապարաստության ընթացքը դրական արդյունքներ չէր խոստանում հայ ժողովրդին⁷⁴:

Քաղաքական հանձնաժողովի առաջին նիստը, որ կայացավ մարտի 10-ին, բացվեց սահմանների մասին հարցով: Ռուսական պարզապարզությունը հայտարարեց, որ իրենք ճանաչում են Թուրքիայի ազգային ժողովի ընդունած Ազգային ուխտը, ըստ որի՝ Թուրքիա էր հռչակվել թուրքերով բնակեցված երկիրը, որ նշանակում էր, թե Թուրքիա է նաև Արևմտյան Հայաստանը, որը Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայազրկվել էր և բնակեցվել թուրքերով ու քրդերով: Դա նշանակում էր նաև, որ Խորհրդային Ռուսաստանը շրջադարձ էր կատարել Հայկական հարցի նկատմամբ իր վերաբերմունքի մեջ և, փաստորեն, հրաժարվել «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկերեքից:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի կողմում էին թողնվում Կարսի մարզը և Սուրմալուն, որոնց վերաբերյալ բանավեճ ու քննարկում տեղի չեն ունենում, կարծես կողմերը բանակցությունների էին եկել հենց այդպիսի որոշումով, այսինքն՝ հարցը լուծված է եղել բանակցություններից դուրս⁷⁵:

72 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 326:

73 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 327:

74 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 329:

75 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 330:

Նախիջևանի հարցում թուրքական պարզապարզությունը կարծիք է հայտնում, թե քանի որ բնակչությունն է կանչել թուրքական զորքերին, ուստի այդ փաստի ուժով Նախիջևանը գտնվում է թուրքական հովանավորության ներքո: Չնայած դրան՝ ինքը համաձայն է այդ հովանավորությունը զիջել Ադրբեջանին, բայց պայմանով՝ այն չվերագրվի երրորդ պետության:

Այսպիսով՝ Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու մասին ակնարկ անգամ չի եղել կոնֆերանսում: Չընդունելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի օրինականությունը՝ ռուսական պարզապարզությունն անգամ չի փորձել առաջ քաշել նրա վերանայման հարցը: Կարծես այս հարցում ևս որոշումը կամ պայմանավորվածությունը կայացված է եղել կոնֆերանսից դուրս⁷⁶:

Քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 14-ի հերթական նիստում նախորդ արձանագրության շրջաններից հետո քննարկվում է պայմանագիրը հողված առ հողված: Կողմերը ներկայացնում են պայմանագրի իրենց տարբերակները: Ռուս-թուրքական կոնֆերանսի վերջին նիստը կայացավ մարտի 16-ին⁷⁷:

Մոսկվայի պայմանագիրը պաշտոնական բոլոր փաստաթղթերում հիշվել է որպես մարտի 16-ի պայմանագիր...:

Ռուս-թուրքական պայմանագիրը, ըստ պայմանագրի նախաբանի, կոչվում է բարեկամության ու եղբայրության...:

Պայմանագիրն ունի 16 հոդված՝ երեք հավելվածներով՝ նվիրված սահմանների մանրամասն նկարագրությանը: Առաջին հոդվածով կողմերը հրաժարվում էին ճանաչել այն միջազգային պայմանագրերը, որոնք անընդունելի կլինեն կողմերից յուրաքանչյուրի համար: Այդպեղ պետք է հասկանալ նաև Սևրի 1920թ. օգոստոսի 10-ի պայմանագիրը, որից Թուրքիան ձգտում էր ազատվել համառորեն: Ռուսաստանը, փաստորեն, ընդունում էր թուրքական Ազգային ուխտը՝ Թ ու ը ի ա հասկացության (սահմանների) մասին:

Թուրքիայի հյուսիսարևելյան, այսինքն՝ Հայաստանի հեղափոխական սահմաններում էր Ախուրյան ու Արաքս գետերով՝ թուրքական կողմում թողնելով Կարսի մարզը, ինչպես նաև Սուրմալուի գավառը, որը Ազգային ուխտի մեջ չէր մտնում և երբևէ Թուրքիային չէր պատկանել: Սահմանի հարցում, փաստորեն, պահպանվել էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը⁷⁸:

Երրորդ հոդվածով Նախիջևանի մարզը՝ Շարուր-Դարալագյազի գավառի մի մասով, Թուրքիան, որին անցել էր մարզը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, վերահանձնում է Ադրբեջանին՝ որպես ինքնավար տարածք,

76 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 331:

77 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 332:

78 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 333:

բայց պայմանով, որ այն չի կարող տրվել երրորդ պետության, որպիսին հասկացվում է Հայաստանը:

Կողմերը փոխադարձաբար ուժը կորցրած էին հայտարարում այն բոլոր պայմանագրերը, որոնք փոխադարձաբար չէին համապատասխանում միմյանց շահերին (հոդված 6)⁷⁹:

Կողմերը պարտավորվում էին իրենց տարածքներում արգելել այնպիսի կազմակերպությունների ու խմբերի առաջացումն ու գոյությունը, որոնք կարող էին կառավարության դեր հավակնել մյուս կողմի (ամբողջի կամ մասի) սահմաններում: Դա կանխարգելում էր, օրինակ, հայկական որևէ կազմակերպության կողմից Արևմտյան Հայաստանում նման որևէ քայլ ձեռնարկելը: Պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Ռուսաստանը պարտավորվում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների նկատմամբ դիմել այնպիսի քայլերի, որպեսզի նրանք ճանաչեն Մոսկվայի պայմանագրի իրենց վերաբերող հոդվածները: Դա իրականացվելու էր հանրապետությունների կողմից Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերի միջոցով⁸⁰:

Իր քաղաքական նպատակների և համաշխարհային հեղափոխության անհեռանկար հույսերի համար Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունը զոհաբերեց Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերը, հայկական տարածքները նվիրաբերվեցին Թուրքիային: «Համաշխարհային հեղափոխությունը» հոսք ցնդեց, իսկ տուժեց հայ ժողովուրդը: Քեմալական Թուրքիան Հայկական հարցը դարձրեց առևտրի (աճուրդի) առարկա Անտանտի ու Ռուսաստանի միջև և հասավ նրան, որ մեծապես շահեց երկուսից էլ: Մոսկվայում յուրացրեց հսկայական տարածքներ:

Միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում պետք է համարել միջազգայնորեն չճանաչված երկու պետությունների (Ռուսաստան և Թուրքիա) կողմից երրորդ պետության (Հայաստան) կենսականորեն կարևոր հարցերի լուծումը՝ առանց նրա մասնակցության, հակառակ նրա ժողովրդի կամքի⁸¹:

Մոսկվայի պայմանագիրը դժբախտություն էր հայ ժողովրդի համար: Այն հանգուցալուծումն էր 1920թ. սկիզբ առած բոլշևիկ-քեմալական համագործակցության և ռուս բոլշևիկների որդեգրած արևելյան քաղաքականության, համաշխարհային հեղափոխության գաղափարների ու այդ ուղղությամբ կատարած գործունեության, հեղափոխություն, որին, ըստ բոլշևիկ առաջնորդների, կարելի էր նույնիսկ զոհաբերել (թեկուզ ժամանակավոր) ամբողջ ժողովուրդներ: Մոսկվայի պայմանագիրը նպաստեց քեմալական Թուրքիայի ինքնահաստատմանը, միջազգային ասպարե-

79 «Հ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 334:

80 «Հ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 334-335:

81 «Հ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 335:

զում նրա դերի ուժեղացմանը: ... Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում ազգայնական Թուրքիան պետք էղավ Խորհրդային Ռուսաստանին, ուստի առաջինը լավագույնս օգտագործեց այդ հանգամանքը՝ իր օգտին զիջումներ անելու համար: Զիջումներն արվեցին մի պետության, որն իրավահաջորդն էր ցեղասպան Օսմանյան կայսրության, իսկ նա ոչ միայն չխոստովանեց տեղի ունեցած ճակատագրությունը, այլև շարունակեց նույն քաղաքականությունը: Իսկ նրա հետ դաշնակցած Ռուսաստանը, աչք փակելով այդ ամենի առաջ, փաստորեն սրանձնեց հովանավորի դեր և ստորագրած պայմանագրով հարկադրեց Խորհրդային Հայաստանին ընդունել սեփական կորուստները, դրանց մասին որոշումները:

Մոսկվայի պայմանագիրը միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում է և դրանով իսկ ենթակա է վերանայման: Նույնը վերաբերում է Կարսի պայմանագրին, որը կնքվելու էր առաջիկայում⁸²:

Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագիրը (հոդված 15-րդ) Ռուսաստանին պարտավորեցնում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների նկատմամբ դիմել քայլերի, որպեսզի նրանք ընդունեն տվյալ պայմանագրի՝ իրենց վերաբերյալ հոդվածները: Դա տեղի ունեցավ Կարսի կոնֆերանսում⁸³:

Հոկտեմբերի 13-ին ստորագրվեց այսպես կոչված բարեկամության մասին պայմանագիրը Հայկական ՍԽՀ, Ադրբեջանական ՍԽՀ ու Վրացական ՍԽՀ՝ մի կողմից, և Թուրքիայի միջև՝ մյուս կողմից, ՌՄԴԽՀ մասնակցությամբ: Այն, ըստ էության, վերարտադրում էր մարտի 16-ի պայմանագրի որոշումները, ինչպես և սպասվում էր ու կանխորոշված էր: Հայկական շահերի համար ծավալված պայքարն ուներ միայն ցուցադրական նշանակություն: Հայ ժողովրդի շահերը զոհաբերվել էին Մոսկվայում, իսկ Կարսում այդ որոշումների տակ դրվելու էր նաև ՀԱԽՀ ներկայացուցչի ստորագրությունը⁸⁴:

Կարսի պայմանագրի վավերացումը տեղի ունեցավ 1922թ. մարտին: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Կարսի պայմանագիրը վավերացրեց մարտի 20-ին, իսկ քեմալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի փոխադարձ պայմանավորվածությամբ՝ վերջիններս Կարսի պայմանագիրը վավերացրին միաժամանակ՝ մարտի 16-ին՝ Մոսկվայի ռուս-թուրքական թալանչիական պայմանագրի տարեդարձի օրը⁸⁵:

82 «Հ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 337:

83 «Հ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 367:

84 «Հ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 372:

85 «Հ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 373:

Դաշինքի մեջ մտած քեմալական Թուրքիան և Խորհրդային Ռուսաստանը, փաստորեն, բաժանեցին Հայաստանը, դիվանագիտորեն ձևակերպեցին իրենց որոշումները՝ առանց և ընդդեմ երրորդ պետության՝ Խորհրդային Հայաստանի, ինչը միջազգային իրավունքի ամենակուպիտի խախտում ու ուրնահարում էր: Խորհրդային Ռուսաստանը հայ ժողովրդի շահերը զոհաբերեց հանուն իր արևելյան քաղաքականության ու համաշխարհային հեղափոխության: Հայ ժողովրդի ու Հայաստանի վզին փաթաթված այդ որոշումների վերանայումը մնում է որպես հայ ժողովրդի արդարացի պահանջ⁸⁶:

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՐԱԾ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԵՐ

Քեմալականների գաղափարախոսությունը և ծրագրային նպատակները պաշտոնական ձևակերպում ստացան Էրզրումում (1919թ. հուլիսի 23 – օգոստոսի 6) և Սվազում (1919թ. սեպտեմբերի 4-11) տեղի ունեցած «Արևելյան նահանգների իրավունքների պաշտպանության կազմակերպության» և «Անապոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կազմակերպություններ» խորհրդատուներում: Դրանց ընդունած որոշումները կասկած չէին հարուցում, որ քեմալականները ոչ միայն չեն հրաժարվելու սուլթանական և երիտթուրքերի կառավարությունների հայաջինջ քաղաքականությունից, այլև դառնալու են դրա անմիջական շարունակողը⁸⁷:

Քեմալականների քաղաքական նպատակները բանաձևվեցին 1920թ. հունվարի 28-ին 4. Պոլսի մեջլիսի (խորհրդարանի) կողմից ընդունված «Թուրքական ազգային ուխտում»: Նրանում մասնավորապես հռչակվում էր, որ հայկական համայնքի ստեղծումը կանխելը պետք է լինի յուրաքանչյուր թուրքի սրբազան գործը, իսկ Հայաստանի ոչնչացումը՝ առաջնահերթ խնդիրը: Առաջնորդվելով «Մենք կապրենք կամ կկործանվենք Ազգային ուխտի հետ միասին» կարգախոսով՝ քեմալականները կանգնեցին Թուրքիայում ոչ թուրք ժողովուրդների բնաջնջման ուղու վրա: Այսպիսով՝ անցնում էին փորձեր, փոխվում էին կառավարություններ, փոխվում էր միջազգային իրադրությունը, բայց անփոփոխ էր մնում թուրքերի և նրանց առաջնորդների հայաբնույթությունը, ընդհակառակը՝ այն ավելի էր սաստկանում⁸⁸:

Հարկանշական է, որ ինչպես ժամանակին երիտթուրքերը, քեմալականները նույնպես առաջինը թիրախ դարձրին Կիլիկիան և օգտվելով

86 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 374:

87 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 213:

88 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 213-214:

Ֆրանսիական կառավարության, մեղմ ասած, երկդիմի քաղաքականությունից՝ 1920թ. ընթացքում այդպեղ կոտորեցին կամ բռնագաղթի ենթարկեցին Մարաշի, Ջեյթունի, Այնթապի, Հաճնի տասնյակ հազարավոր հայերի: Դրանով քեմալականները փապալեցին Կիլիկիայում դաշնակիցների կողմից «հայկական օջախ» ստեղծելու «մտադրությունները»⁸⁹:

Քեմալականները ոչ միայն շարունակեցին տեղում մնացած հայերի բնաջնջումը Կիլիկիայում, կայսրության այլ տարածքներում, այլև շուտով ձեռնամուխ եղան արևելահայության ոչնչացմանը և Արևելյան Հայաստանի տարածքների բռնազավթմանը:

1920թ. գարնանն, ինչպես նշվել է, քեմալականների անմիջական մասնակցությամբ ադրբեջանցի հրոսակախմբերն իրականացրին Շուշիի և մերձակա հայկական բնակավայրերի հազարավոր հայերի սպանողը:

Հայության նկատմամբ քեմալականների ոճրագործությունների գազաթնակեպը նրանց ռազմարշավն էր Հայաստանի Հանրապետության վրա 1920թ. աշնանը⁹⁰:

Թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում միայն Կարսի մարզում քեմալական զորքերը կոտորեցին, գերության քշեցին փասնյակ հազարավոր հայերի, չխնայեցին անգամ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեի խնամքի տակ գտնվող 6 հազար որբ հայ երեխաներին:

Քեմալականների հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակվեցին նաև Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո: Թուրքական զորքերը շարունակում էին ավերել Հայաստանի զինագրաված շրջանները, կոտորել տեղի բնակչությանը, մինչդեռ ժողովուրդը միամտորեն կարծում էր, թե խորհրդայնացումից հետո թուրքերը կհեռանան Հայաստանից⁹¹:

Քեմալական թուրքերի վայրագություններն առավել մեծ չափերի հասան նրանց կողմից զինագրավված Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և գավառում: 1920թ. նոյեմբեր – 1921թ. ապրիլ ամիսներին այդպեղ կոտորվեցին, գերության քշվեցին, սովամահ եղան ավելի քան 100 հազար հայեր:

1921թ. փետրվարի վերջին և մարտին քեմալական զորքերը, դավադրաբար ներխուժելով Ախալքալաքի գավառ, այդպեղ իրականացրին հայ բնակչության զանգվածային ջարդեր: Հայերի կոտորածները կրում էին կազմակերպված բնույթ և արտոնված էին քեմալական կառավարության կողմից:

89 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 214:

90 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 215:

91 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 216:

Քեմալականների հայաջինջ քաղաքականությունը շարունակվում էր նաև Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում: Առավել սահմուկեցուցիչ ընթացք ստացան Իզմիրում (Չմյուռնիա) 1922թ. աշնանը տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները: ... Մի քանի օր շարունակվող վայրագությունների հետևանքները (կոտորվեցին մոտ 30 հազար հայեր, փասնյակ հազարավոր հույներ) թաքցնելու նպատակով քեմալականներն իրենց առաջնորդի ներկայությամբ սեպտեմբերի 13-ին իրի մատնեցին ծաղկուն քաղաքը⁹²:

Այսպիսով՝ քեմալական թուրքերի՝ Կիլիկիայում, Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում և Արևելյան Հայաստանում 1919-1922թթ. կատարածը ոչ այլ ինչ է, քան հայության ծրագրված ոչնչացում և հայկական տարածքների բռնի յուրացում: Ըստ փաստագրական և վիճակագրական տվյալների և տարբեր հետազոտողների կողմից մինչ օրս կատարված ուսումնասիրությունների՝ քեմալական ռազմարշավների հետևանքով նշված տարածքներում կոտորվեցին, սովից և համաճարակներից մահացան, ինչպես նաև թուրքացվեցին շուրջ 500 հազար հայեր: Իրականացրած ցեղասպանությամբ քեմալականներին ոչ միայն հաջողվեց Թուրքիայի կազմում պահել Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան, այլև հայ ժողովրդից բռնազավթել նրա արևելյան տարածքների զգալի մասը⁹³:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի սուլթանական, երիտթուրքերի և քեմալականների կառավարությունների՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած ցեղասպան քաղաքականության և այն իրականացնելու մեխանիզմների միջև տարբերություն գրեթե չկար. այն շարունակական և նպատակաուղղված գործընթաց էր: Թուրքական իշխանությունների կողմից տասնամյակներ շարունակ փուլ առ փուլ իրականացված ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը կորցրեց իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը: Հայկական պետությունը ներփակվեց ռազմավարական առումով խիստ խոցելի և փոքրիկ տարածքի վրա: Հակառակ դրան՝ հայ ժողովրդի մի մասին ոչնչացնելով, նրա պատմական տարածքները, մշակութային և նյութական արժեքները յուրացնելով՝ կործանման եզրին հայտնված թուրքական պետությունը ոչ միայն պահպանեց իր գոյությունը, այլև աշխարհագրական և ռազմավարական կարևոր դիրք զբաղեցնելով՝ իր տեղը գտավ աշխարհի ուժեղ պետությունների շարքում:

Քանի դեռ Թուրքիայի Հանրապետությունը պետական ամենաբարձր մակարդակով որդեգրել է պատմական իրողությունը ժխտելու, Հայոց ցեղասպանությունը չճանաչելու քաղաքականություն, շարունակելու է կիսել իր նախորդների՝ սուլթանական, երիտթուրքական և քեմալական կառավարությունների ողջ պատասխանատվությունը XX դարի առաջին ցեղասպանության, «համայն մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործության համար»⁹⁴:

Զարուհի ՓՈՍՏԱՆՋՅԱՆ

92 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 216-217:

93 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 217:

94 ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Հայոց Պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945թթ.), © ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010թ., էջ 218: